

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τομέας Κοινωνιολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Η σύγχρονη εγκληματικότητα και η αντιμετώπισή της»
Ονοματεπώνυμο: Ζώτου Δήμητρα
Επιβλέπων καθηγητής: Ιάκωβος Φαρσεδάκης
Μέλη τριμελούς επιτροπής: Ιάκωβος Φαρσεδάκης,
Γεώργιος Νικολόπουλος
Βασιλική Βλάχου

ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΟΡΕΣΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στις γραμμές που ακολουθούν τίθεται υπό εξέταση η τριλογία της «Ορέστειας» προκειμένου να αναλυθεί τμηματικά, κοινωνικοπολιτικά και κατά το δυνατόν από εγκληματολογική σκοπιά. Ο λόγος που αξιοποιείται η μετάφραση που έχει εισφέρει στο αναγνωστικό κοινό η φιολογική ομάδα των εκδόσεων Κάκτου είναι διότι με τον τρόπο αυτό καθίσταται ευκολότερη η μελέτη του κειμένου αλλά και η πλήρης ανάλυση των εννοιών ως και των μυθολογικών προεκτάσεων που σε πλείστες των περιπτώσεων χρησιμοποιούνται συμβολικά από τον Αισχύλο προς αρτιότερη απόδοση των νοημάτων. Κάθε τμήμα της τριλογίας «Ορέστεια» που συναπαρτίζεται από τις τραγωδίες «Αγαμέμνων», «Χοηφόροι» και «Ευμενίδες» διατηρεί την αυτοτέλειά του, πλην όμως είναι το σύνολο αυτών που μας επιτρέπει να συνάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τα μηνύματα που επιθυμεί να μεταδώσει στο θεατρικό κοινό ο αρχαιότερος των μεγάλων τραγικών μας Αισχύλος. Τελικό συμπέρασμα της πορείας της αφήγησης ότι η επικράτηση ενός δίκαιου οργάνου απονομής δικαιοσύνης στις κοινωνίες των ανθρώπων λειτουργεί ανασταλτικά του φαύλου κύκλου αίματος που μόνο αποτέλεσμα έχει την αυθαίρετη επιβολή ενός «υποκειμενικού» δικαίου που δε γίνεται κοινά αποδεκτό γι' αυτό και αναπαράγει τη βία η οποία σε μία ευνομούμενη πολιτεία πρέπει να ελέγχεται θεσμικά και να αξιοποιείται αμιγώς προς διατήρηση της τάξης και της ισορροπίας της κοινωνικής συμβίωσης. Ο μύθος του νικηφόρου βασιλιά Αγαμέμνονα που επιστρέφοντας στο παλάτι του Άργους μόνο και μόνο για να φονευθεί από τη σύζυγό του Κλυταιμνήστρα που με αυτό τον τρόπο τον τιμωρεί για την άδικη θυσία της κόρης τους Ιφιγένειας και με τη σειρά της έρχεται αντιμέτωπη με την ίδια τύχη που επεφύλαξε για τον άντρα της από το χέρι του γιου της Ορέστη λειτουργεί πλέον παραστατικά προς αυτό το σκοπό.

Λέξεις-Κλειδιά: Άρειος Πάγος, Ορέστεια, Αισχύλος

I. Εισαγωγικά –Μεθοδολογικά ζητήματα

Στο κείμενο που ακολουθεί εκτίθεται μία απόπειρα προσέγγισης από εγκληματολογική σκοπιά της τριλογίας «Ορέστεια» του αρχαιότερου των τριών μεγάλων δραματουργών μας, Αισχύλου. Πρόκειται στην πράξη για την ανάλυση των τριών ξεχωριστών τραγωδιών που συναπαρτίζουν την Ορέστεια, ήτοι της τραγωδίας «Αγαμέμνων» (:πρώτης κατά σειρά), της τραγωδίας «Χοηφόροι» (:δεύτερης από πλευράς παράθεσης των γεγονότων) και τέλος των «Ευμενίδων» (:ακροτελεύτιας των τριών). Ο λόγος που τα κείμενα αυτά συσχετίζονται συναπαρτίζοντας μια ενιαία και αξεδιάλυτη θεματική ενότητα δέον όπως στην πράξη αναζητηθεί στο ότι αυτό συνιστά και την ουσία της τριλογίας που δεν είναι άλλο από τρία ξεχωριστά τραγικά δημιουργήματα που αναφέρονται στην αυτή αφήγηση.

Ακολουθεί, κατόπιν της αφιέρωσης επαρκούς περιληπτικής ανάλυσης σε κάθε ένα τραγικό σκέλος χωριστά, μία ιστορική προσέγγιση του θεσμού του Αρείου Πάγου της πόλης-κράτους των Αθηνών ως και της μετεξέλιξης των περί δικαιοσύνης αντιλήψεων κατά τους αρχαιοελληνικούς χρόνους μέχρι την εποχή του Αισχύλου. Ξεχωριστό κεφάλαιο αφιερώνεται στο κοινωνικοπολιτικό υπόβαθρο του έργου καθότι κρίνεται σκόπιμο να αναλυθεί η διάσταση αυτή σε βάθος προς συναγωγή άρτιων συμπερασμάτων των απόψεων και διδαχών του ποιητή πίσω από την παρουσίαση των τραγωδιών του στο αθηναϊκό κοινό, καθώς και της εγκληματολογικής τους σημασίας. Οι πολιτικές απόψεις του ιδίου δε θα μπορούσαν να εκφύγουν από το επίκεντρο της προσοχής καθότι εκούσια ή ακούσια αφεύκτως επηρεάζουν το έργο του. Για το λόγο αυτό και προηγείται η επικέντρωση σε μία σύντομη βιογραφία του Αισχύλου που άνευ ετέρου συνδράμει στην πληρέστερη κατανόηση των προσωπικών του τοποθετήσεων.

Από πλευράς ιστορικής αξίζει να αναφερθεί ότι ο Αισχύλος είναι ο πρώτος που εισήγαγε στο αρχαίο θέατρο την τριλογία, συνοδεύοντάς τη πάντοτε και από ένα σατυρικό δράμα. Δυστυχώς η μόνη αισχύλεια τριλογία που μας διασώζεται ενιαία είναι η «Ορέστεια»¹ που σημειωτέρον συνιστά επιπρόσθετα και τη μοναδική διασωζόμενη ως ενιαίο σύνολο τριλογία από ολόκληρη την αρχαία ελληνική δραματική ποίηση². Η μεταλαμπάδευση του κειμένου οφείλεται κατά κύριο λόγο σε ένα χειρόγραφο, το Mediceus, που η λόγια αποκατάστασή του πραγματοποιήθηκε περί τα 1000 μ.Χ.³ Το χειρόγραφο αυτό, δυστυχώς, δε συμπεριελάμβανε τα πάντα, με σημαντικότερη την έλλειψη ενός διόλου ευκαταφρόνητου τμήματος της τραγωδίας «Αγαμέμνων» η οποία συμπληρώθηκε από έτερες πηγές. Τα ανωτέρω συνεπάγονται κάποια αβεβαιότητα αναφορικά με το κείμενο το οποίο, ωστόσο, σε κάθε περίπτωση θεωρείται επαρκώς αξιόπιστο και ικανοποιητικά ολοκληρωμένο. Η ονομασία «Ορέστεια» δεν προορίζονταν εξ αρχής για τη συλλήβδην τριλογία παρά συνιστούσε μία εναλλακτική ονομασία της τραγωδίας «Χοηφόροι» - δεύτερης κατά σειρά στη διαδοχή της τριλογίας του Αισχύλου. Μολαταύτα η ονομασία αυτή επικράτησε εν τέλει κατά τους νεότερους χρόνους για το σύνολο του έργου το οποίο την εποχή της παρουσίας του είχε κερδίσει το πρώτο βραβείο για τον τραγικό Αισχύλο που το εδίδαξε συνοδευόμενο με το σατυρικό δράμα Πρωτεύς.

Εν είδει προετοιμασίας του αναγνώστη για τα όσα πρόκειται να ακολουθήσουν αξίζει να αναφερθεί, ως περίληψη τρόπον τινά, ότι η τραγωδία «Αγαμέμνων» αναφέρεται στα γεγονότα που ακολούθησαν την επιστροφή του Αγαμέμνονα, κατόπιν της άλωσης της Τροίας, στην πατρίδα του το Άργος που

¹ Για τις ιστορικές αυτές πληροφορίες χρήσιμα τα προλεγόμενα των σε μετάφραση Τάσου Ρούσσου αισχύλειων κειμένων της τριλογίας «Ορέστεια» της φιλολογικής ομάδας των εκδόσεων Κάκτου.

² Για την πληροφόρηση αυτή μπορεί κανείς με ασφάλεια να καταφύγει στην εγκυκλοπαιδική πηγή των εκδόσεων της Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα (ανάλυση του λήμματος Αγαμέμνων).

³ Όπως αναφορικά με αυτό μας πληροφορεί στο έργο της «*Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*» η Ζακλίν ντε Ρομιγύ (σε μετάφραση Ανθής Ξενάκη των εκδόσεων Ωκεανίδα έτους 2008, σελ. 157 επ.).

ταυτίζεται γεωγραφικά με τις αρχαίες Μυκήνες. Εκεί τον περιμένει η γυναίκα του Κλυταιμνήστρα που από τη μία προσποιείται τη χαρούμενη για την επιστροφή του συζύγου της, από την άλλη όμως δεν έχει ξεχάσει τη θυσία της θυγατέρας τους Ιφιγένειας στην Αυλίδα που αποφασίστηκε από τον ίδιο τον πατέρα της Αγαμέμνονα δέκα χρόνια πριν καθώς κρίθηκε απαραίτητη για να έρθουν ούριοι άνεμοι και να ξεκινήσουν οι Αργίτες τον πόλεμο τους στην Τροία. Για το λόγο αυτό η Κλυταιμνήστρα επιβουλεύεται τη ζωή του νικηφόρου στον τρωικό πόλεμο συζύγου της έχοντας ως συνεργό, αρωγό και συμπαραστάτη της τον εραστή της Αίγισθο, πρώτο εξάδελφο του Αγαμέμνονα, που και αυτός με τη σειρά του έχει κάθε λόγο να επιθυμεί τη θανάτωση του βασιλιά του Άργους καθώς διεκδικεί το θρόνο αλλά ταυτόχρονα και γλυκιά εκδίκηση για τη δολοφονία των μεγαλύτερων αδελφών του και δη με ιδιαιτέρως αποτρόπαιο και ραδιούργο σχέδιο από τον πατέρα του Αγαμέμνονα, Ατρέα. Αυτός ο τελευταίος φρόντισε να θανατώσει τους έτερους γιους του Θυέστη (πατέρα του Αίγισθου και θείο του Αγαμέμνονα), αλλά δεν περιορίστηκε μόνο σε αυτό: Κάλεσε τον αδελφό του, Θυέστη, σε δείπνο προσφέροντάς του ως φαγητό το κρέας των ίδιων των παιδιών του. Όταν αντιλήφθηκε το τι συνέβαινε ο πατέρας ορκίστηκε εκδίκηση και πράγματι κατόρθωσε να την πάρει μέσω ενός υιού που μετέπειτα απόκτησε και που δεν είναι άλλος από τον Αίγισθο. Η τραγωδία «Αγαμέμνων» καταλήγει στη δολοφονία του βασιλιά από το χέρι της ίδιας του της γυναίκας, της Κλυταιμνήστρας, που φαίνεται στην παρούσα αφήγηση να ενεργεί ως όργανο του Αίγισθου που, δειλός ον, δεν τολμά να σκοτώσει ιδιοχείρως τον Αγαμέμνονα, όπως με πάθος και ενάργεια θα συναντήσουμε αργότερα στις «Χοηφόρους» τον Ορέστη να σχολιάζει. Την ίδια τύχη (του θανάτου ενν.) έχει και η πριγκίπισσα της Τροίας Κασσάνδρα την οποία ο βασιλιάς των Μυκηνών έχει φέρει μαζί του ως λάφυρο του κερδοφόρου πολέμου. Ο χορός που αντιπροσωπεύει τους

γέροντες του Άργους οι οποίοι δεν είχαν, λόγω του προχωρημένου της ηλικίας τους, συμμετάσχει στον πόλεμο προσδοκώντας την επιστροφή των υπόλοιπων Αργείων και του βασιλιά, αντιδρά στην προκλητική στάση της Κλυταιμνήστρας και του Αίγισθου που επιδιώκουν να εγκαθιδρύσουν ένα είδος τυραννίδας στο Άργος, κάτι που ο λαός του απεύχεται. Παρ' όλα αυτά δεν είναι σε θέση να κάνει κάτι, γι' αυτό και το κοινό μένει με την αγωνία του τι θα επακολουθήσει, συναίσθημα που σαφέστατα ομαλοποιεί τη μετάβαση στο δεύτερο μέρος της τριλογίας για το οποίο πλέον οι θεατές αδημονούν.

Στις «Χοηφόρους», ακολούθως, γινόμαστε μάρτυρες της επιστροφής του γιου του Αγαμέμνονα Ορέστη που, συνοδευόμενος από το φίλο και εξάδελφό του Πυλάδη, επιστρέφει στο Άργος για να εκπληρώσει ένα μαντικό χρησμό που του έχει φανερώσει ο θεός Απόλλωνας: Σε αυτόν έχει ανατεθεί το δυσβάσταχτο χρέος της εκδίκησης του θανάτου του πατέρα του βασιλιά Αγαμέμνονα που για να εξευμενιστεί κρίνεται αναγκαίο να σκοτωθούν οι υπαίτιοι των όσων του συνέβησαν και που δεν είναι άλλοι από τη μητέρα του νεαρού Ορέστη Κλυταιμνήστρα και τον εραστή της Αίγισθο. Το δεύτερο μέρος της τριλογίας είναι μεστό δράσης και συγκίνησης καθώς αυτό που ιδιαίτερα αγγίζει το κοινό είναι οι σκηνές αναγνώρισης των δύο αδελφών (Ορέστη και Ηλέκτρας), καθώς και της θανάτωσης της μητέρας από το γιο της που εν τέλει, παρά το δισταγμό του, υποτάσσεται στη μοίρα ακολουθώντας τη θεία θέληση του Απόλλωνα την οποία φροντίζει την κατάλληλη στιγμή να του υπενθυμίσει ο Πυλάδης. Ο χορός που αυτή τη φορά τον συναπαρτίζουν δούλες της Κλυταιμνήστρας οι οποίες όμως έχουν παραμείνει πιστές στο νεκρό βασιλιά και βοηθούν τα παιδιά του να εκδικηθούν το δόλιο χαμό του, διαδραματίζει καίριο ρόλο στην ενορχήστρωση της εισόδου του Ορέστη στο παλάτι του Άργους με διαφορετική από την πραγματική του ταυτότητα προκειμένου να είναι σε θέση να πλησιάσει τη βασίλισσα και τον Αίγισθο

και να τους καταλάβει απροετοίμαστους πριν τους θανατώσει, ενεργώντας ως προς αυτό και ο ίδιος με δόλο, κάτι που ωστόσο, όπως εν τέλει παραδέχεται ο ίδιος ο Ορέστης, βρίσκει δίκαιο και αναμενόμενο μιας και οι δολοφόνοι του πατέρα του Κλυταιμνήστρα και Αίγισθος με τον ίδιο ακριβώς τρόπο είχαν ενεργήσει προκειμένου να επιτύχουν τη δολοφονία του (δηλαδή με δόλο). Τελικώς ο χρησμός του Λοξία Απόλλωνα επαληθεύεται, ο χορός και τα παιδιά του νεκρού βασιλιά αισθάνονται δικαίωση πλην όμως ο Ορέστης καταλήγει να καταδιώκεται από τις φτερωτές δαιμονικές θεότητες Ερινύες για την πράξη του, εξερχόμενος κακήν-κακώς από τη σκηνή προς αναζήτηση καταφυγίου στο ναό του Απόλλωνα που φαίνεται να καθοδηγεί εξ αρχής της κινήσεις του.

Τέλος, στις «Ευμενίδες» διεξάγεται η δίκη του Ορέστη που κατόπιν υποδείξεων του Φοίβου μεταβαίνει στην Αθήνα όπου και δικάζεται από το νεοεγκαινιζόμενο ως θεσμό δικαστήριο του Αρείου Πάγου την προεδρία του οποίου αναλαμβάνει η θεά Αθηνά που έχει εξάλλου φροντίσει και για τη συγκρότησή του κατόπιν προσφυγής του διωκόμενου από τις Ερινύες μητροκτόνου εις αυτήν. Οι δικαστές του νεότευκτου θεσμού είναι εκλεκτοί πολίτες που ορκίζονται πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους και καλούνται να τα επιτελέσουν με ευσυνειδησία. Ρόλο κατηγορούμενου αναλαμβάνει ο χορός που συναπαρτίζεται πλέον από τις Ερινύες που αντιπροσωπεύουν τις τύψεις του Ορέστη και την παλιά νοοτροπία της δέουσας και για τον ίδιο όπως επιβληθεί αιματηρής τιμωρίας. Ο Απόλλωνας έρχεται να συνδράμει τον κατηγορούμενο υπερασπιζόμενος τη θέση του και εξηγώντας την πράξη του τέκνου από τη σκοπιά των δεινών του πατέρα Αγαμέμνονα και του ποιόντος της συζύγου του Κλυταιμνήστρας. Τα μέλη του Αρείου Πάγου καλούνται να ψηφίσουν προκειμένου να κριθεί η ενοχή ή η αθωότητα του κατηγορούμενου ακολουθώντας κατά τον τρόπο αυτό δημοκρατικές διαδικασίες, ωστόσο η ψήφος της προεδρεύουσας

θεάς είναι εκείνη που τελικά αθώνει τον Ορέστη καθόσον λαμβάνεται υπ' όψιν ως διπλή και προκρίνει την κατά τα άλλα ισοψηφούσα έκβαση σε ένα ευνοϊκό για τον ήρωά μας αποτέλεσμα. Η αντίδραση των παλαιών θεοτήτων του σκότους που νιώθουν πλέον μέσω αυτής της αναίμακτης απόληξης της τύχης του τέκνου του Αγαμέμνονα να παραγκωνίζονται και να αψηφούνται από τις καινές ολύμπιες θεότητες του φωτός και τις δημοκρατικές διαδικασίες που αυτές εισάγουν για πρώτη φορά στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, είναι σφοδρή. Η θεά της σοφίας, όμως, κατορθώνει με σύνεση και εγκράτεια να τις προσεταιριστεί και να τους προσφέρει εναλλακτικές τιμές στη νέα δόμηση που η ίδια επιφυλάσσει για το κοινωνικό σύνολο μέσω της επικράτησης της δικαιοσύνης και των νόμων στη νέα τάξη πραγμάτων που ανατέλλει στην πόλη της Αθήνας. Με τον τρόπο αυτό δεν τις παραπετά ούτε προκαλεί το θυμό τους παρά τις εξευμενίζει και τις αξιοποιεί αποτελεσματικά, ζητώντας τους να παραμείνουν στην πόλη ως τιμωρία που αποδίδεται στα πλαίσια του θεσμού των δικαστηρίων και εντός των κόλπων της δικαιοσύνης, απεμπολώντας τοιουτοτρόπως την αυθαιρεσία. Οι Ερινύες, ως χορός πλέον, αντιλαμβανόμενες τις τιμές και το σεβασμό που επιφυλάσσει γι' αυτές η πολιτεία των Αθηνών, δέχονται τις προσφορές που τους γίνονται και αποσύρονται εντός του βράχου του Αρείου Πάγου – χώρο προοριζόμενο εφεξής για κατοικία τους –, έχοντας στο μεταξύ μετατραπεί σε Ευμενίδες, ευεργετικές θεότητες (που θεωρούνται προστάτιδες και των ζητιάνων) και σκορπίζοντας ευλογία στους Αθηναίους πολίτες και ευχές για ευφορία, υγεία και ευημερία.

Προς μόρφωση, τέλος, μίας πλέον ολοκληρωμένης εικόνας για τη λογική πίσω από τη συγγραφή των τραγωδιών του Αισχύλου αλλά και το σκοπό που εξυπηρετούσαν σκόπιμο να σκιαγραφηθεί εν συντόμω το χωροχρονικό πλαίσιο στο οποίο ήταν ενταγμένες. Με τον τρόπο αυτό γίνεται εναργέστερα κατανοητή η λογική

πίσω από τη συγγραφή τους ως και το όλο πνεύμα διδαχής και αλληγορίας που αναμφίβολα τις διείπε. Ιδιώτατα όσον αφορά στον Αισχύλο δέον όπως μνημονευθεί ότι ήταν στην πραγματικότητα ο πρώτος δραματουργός και ουσιαστικά ο δημιουργός της τραγωδίας ως θεατρικού είδους. Οι προγενέστεροι του θεατρικοί δημιουργοί αρκούσαν σε θρησκευτικούς ύμνους που ενίοτε αναπαριστώνταν από ένα πρόσωπο στο οποίο προσδίδονταν αφηγηματικός παράλληλα ρόλος. Ο Αισχύλος ήταν εκείνος που προσέθεσε περισσότερους υποκριτές για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της πλοκής του έργου, ενώ παράλληλα ελάττωσε τα χορικά και διαμόρφωσε διαλογικά μέρη προσδίδοντας στα έργα του ζωντάνια και περισσό ενδιαφέρον. Μερίμνησε επιπρόσθετα για τη σκηνική επιμέλεια των τραγωδιών που παρουσίαζε στο κοινό (στα πλαίσια δραματικών αγώνων που έληγαν με τη βράβευση του καλύτερου δραματουργού από εκείνους που παρουσίαζαν τις παραστάσεις που είχαν προετοιμάσει στο κοινό), φροντίζοντας να παρουσιάζει τους ηθοποιούς του με εντυπωσιακά ρούχα και ογκώδη υποδήματα -τους λεγόμενους κοθόρνους-, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό σε εκείνο που αποκαλούμε θεατρική ψευδαίσθηση. Ο ίδιος ο Αισχύλος, μάλιστα, συμμετείχε στις θεατρικές παραστάσεις που δημιουργούσε, είτε ως υποκριτής είτε ως μέλος του χορού. Η συλλήβδην συγγραφική του δραστηριότητα αριθμεί περί τα εβδομήντα δραματικά έργα από τα οποία, ωστόσο, στις μέρες μας διασώζονται δυστυχώς μόλις επτά: Πέρσαι, Προμηθεύς Δεσμώτης, Επτά επί Θήβας, Ικέτιδες, ως και η τριλογία της Ορέστειας απαρτιζόμενη, ως προεξετέθη, από τα έργα Αγαμέμνων, Χοηφόροι και Ευμενίδες⁴.

Από τα ανωτέρω γίνεται κατανοητό πόσο σοβαρά αντιμετώπιζε ο τραγικός των υπό εξέταση έργων το θεατρικό είδος στο οποίο είχε εντρυφήσει, πράγμα που άνευ ετέρου συμπαρέσυρε και την πρόσδοση από τον ίδιο νοήματος στα έργα του. Το

⁴ Για τις πληροφορίες αυτές ανατρέχουμε στο προλογικό σημείωμα του προαναφερθέντος μεταφρασμένου έργου της φιλολογικής ομάδας των εκδόσεων Κάκτου.

τραγικό του δημιούργημα επ' ουδενί μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο, αλλά υπηρετούν με συνέπεια και αδιαλλαξία το βαθύτερο αξιακό σύστημα του συγγραφέα. Ο σκοπός του άνευ ετέρου διδακτικός, γι' αυτό και μεστός μηνυμάτων προς το θεατή ή, τώρα πλέον, και τον αναγνώστη, γι' αυτό και δεκτικός εγκληματολογικής (καθώς και άλλου είδους) ανάλυσης. Η θεματική την οποία ο Αισχύλος πραγματεύεται στην τριλογία «Ορέστεια» υπήρξε αγαπημένο θέμα των διαδόχων του, κορυφαίων τραγικών Ευριπίδη και Σοφοκλή, στην αρένα των δραματικών αγώνων, ο καθένας εκ των οποίων ωστόσο επέλεξε να εστιάσει σε διαφορετικό σημείο της παράδοσης του τραγικού οίκου των Ατρείδων, ανάλογα και με τα νοήματα και τις αξίες που ο ίδιος υπηρετούσε. Μπορούμε να φανταστούμε πως και έτεροι σύγχρονοι και μεταγενέστεροι του Αισχύλου, λιγότερο ή και περισσότερο γνωστοί, θεατρικοί συγγραφείς έστρεψαν το βλέμμα τους στην αυτή θεματική που όμως έμελλε να απασχολήσει και τους σύγχρονούς μας δημιουργούς, σφραγίζοντας με τον τρόπο αυτό ανεξίτηλα το χώρο του θεάτρου και αποδεικνύοντας για μία ακόμη φορά τη διαχρονικότητα και το εύρος της θεματικής του προκείμενου πολυδιάστατου τραγικού έργου «Ορέστεια». Οι παραλλαγές στην πλοκή των γεγονότων πολλές: λχ ο Ευριπίδης παρουσιάζει μία Ηλέκτρα με τη βία νυμφευμένη με έναν αγρότη και ιδιαίτερα πικρόχολη για τα δεινά που αντιμετωπίζει ως μία απλή γυναίκα της επαρχίας, αποδιωγμένη από τη μητέρα της και το παλάτι, γι' αυτό και λαμβάνουσα εκουσίως ποδηγητικό ρόλο στην εκδίκηση που σχεδιάζεται για την Κλυταιμνήστρα, χτυπώντας μάλιστα παράλληλα με τον Ορέστη – στο Σοφοκλή από την άλλη η Ηλέκτρα αντιπαρατίθεται προς μία πρωτοεμφανιζόμενη στη σχετική δραματολογία αδελφή της η οποία είναι πολύ λιγότερο αποφασιστική και περισσότερο συνετή, προσφέροντας με τον τρόπο αυτό άρτια αφορμή για συζητήσεις ηθικού περιεχομένου

και δεοντολογίας ως προς τη σύνεση και το θάρρος, αρετές που ευθέως αντιπαράβλλονται μεταξύ των δύο αδελφών.

Πλείστες, εξάλλου και οι σύγχρονες μεταφορές του μύθου, με ιδιαίτερα χαρακτηριστική για τη σύλληψή της και την υπογράμμιση των συγκρουόμενων δικαιωμάτων των ηρώων-πρωταγωνιστών της (υπογραμμίζοντας έτσι εμφατικά τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος των σύγχρονων γάλλων θεατρικών συγγραφέων της εποχής του Σαρτρ από το θέατρο χαρακτήρων στο θέατρο καταστάσεων) τη σύγχρονη παραλλαγή του Ζαν Πωλ Σαρτρ στο θεατρικό έργο του «Οι Μύγες» (αρχικός τίτλος του πρωτότυπου έργου στη γαλλική γλώσσα «Les Mouches») ⁵. Έτερο θεατρικό που έχει καταπιαστεί με τη μεταφορά του μύθου του Ορέστη και των Ατρείδων είναι το (προγενέστερο του Σαρτρ καθότι εκδοθέν το 1937) έργο του Eugene O’Neil «Το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα»⁶: Το έργο του O’Neil, εκτενέστερο και γι’ αυτό πιο κουραστικό, άγει αφεύκτως σε ένα αδιέξοδο καθότι δεν επιτρέπει στους ήρωές του να ανεύρουν μία δίοδο από το συνεχές και αναπαρογόμενο εγκληματογόνο περιβάλλον τους (το *jus talionis* με άλλα λόγια). Η τιμωρία γίνεται μία κατεξοχήν προσωπική εν τέλει υπόθεση των πρωταγωνιστών που επιλέγουν, ακόμη και εν τη απουσία εξωτερικών πιέσεων, να υποταχθούν στο βάρος των τύψεων και της καταρράκωσης του προσωπικού τους βίου, απέχοντας από κάθε επίγεια απόλαυση που η αθωότητα θα τους επέτρεπε. Από πλευράς έτερων συγγραφικών μεταφορών της αισχύλειας παράδοσης αξίζει να αναφέρουμε το δίπρακτο έργο *Électre* του Jean Giraudoux (έτος έκδοσης 1937), το «Ηλέκτρα ή η πτώση των

⁵ Στην ελληνική γλώσσα το έργο του Ζαν Πωλ Σαρτρ «Οι Μύγες» απαντάται σε μετάφραση Γιώργου Πρωτοπαππά από τις εκδόσεις «Δωδώνη» των Αθηνών, με ιδιαίτερα χρήσιμα και επιβοηθητικά εισαγωγικά σχόλια του μεταφραστή.

⁶ Αρχικός τίτλος πρωτοτύπου *Mourning becomes Electra* το οποίο απαντώμε σε μετάφραση στην ελληνική υπό του Ερρίκου Μπελιέ των εκδόσεων του Κέδρου.

προσωπείων» της Marguerite Yourcenar⁷ (1954), ενώ σε πλείστες προσπάθειες απαντώμε και μεμονωμένους τους ήρωες ή τους βρίσκουμε εμπλεκόμενους σε καταστάσεις που δε συνιστούν ακριβή μεταφορά των τραγωδιών του Αισχύλου αλλά αποκλίνουν από το έργο-μήτρα αυτού, όπως λ.χ. το «Γράμμα στον Ορέστη» και «Ο Δείπνος» του Ιάκωβου Καμπανέλλη.

⁷ Το συναντάμε στα ελληνικά σε μετάφραση Ιωάννας Χατζηνικολή και Τερέζας Παναγιώτου από τις εκδόσεις Χατζηνικολή έτους 2006 (αρχικός τίτλος στην γαλλική *Électre ou La chute des masques*).

II. Θεωρητικό Μοντέλλο – Υποθέσεις

Εκείνο που σε κάθε περίπτωση συνιστά πρόθεση της παρούσας έρευνας είναι η αναζήτηση του κατά πόσον ο Αισχύλος της εποχής του 458 π. Χ. (έτος διδασχίας της Ορέστειας) μπορούσε να έχει διαμορφωμένες απόψεις περί της εφαρμογής του δικαίου και συνείδηση της συλλογικότητας, του κοινωνικού δηλαδή ενδιαφέροντος πίσω από την τιμώρηση των ενόχων. Η υπόθεση που διατυπώνεται εκ μέρους του μελετητή είναι πως η πολιτική σκέψη και συνείδηση στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα προ Χριστού, ως και οι θεσμοί που εξέφραζαν την πολιτειακή της οργάνωση ήταν επαρκώς προωθημένοι ώστε να έχει επιτευχθεί το αναγκαίο εκείνο επίπεδο ωρίμανσης στη συνείδηση των κοινωνιών που προαπαιτούνταν για τη μετάβαση από τον αυτοματισμό του ανταποδοτικού δικαίου (*jus talionis*) προγενέστερων εξελικτικών σταδίων στην πλέον οργανωμένη μορφή απονομής δικαιοσύνης που προϋποθέτουν οι δικαιοί θεσμοί και οι αρχές ευνομίας και ευταξίας που τους περιβάλλουν. Ξεκινάμε, λοιπόν, την έρευνά μας από την αφετηριακή σκέψη ότι ο μεγάλος μας τραγικός γίνεται εκφραστής της συλλογικότητας και της οργάνωσης της επιβολής ποινής από δικαστήρια κεχωρισμένα και ανεξάρτητα της άρχουσας τάξης τα οποία συνιστούν υλοποίηση της ίδιας της αρχής της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης και απόδειξη διάκρισης των εξουσιών ήδη στην πρώιμη εποχή της πόλεως-κράτους των Αθηνών την οποία θεωρούμε πως πρωταντικρύζουμε να εκφεύγει του φαύλου κύκλου βιαίας ανταπόδοσης που μέχρι τους χρόνους του ποιητή ήταν θεμιτό να επιβάλλεται μεταξύ των επιμέρους φυλών και φρατριών για τις οποίες οι εκδίκηση για λογαριασμό του θύματος ήταν όχι μόνο δικαίωμα αλλά και ιερό καθήκον ολόκληρης της οικογένειας. Στόχος να ανεύρουμε μέσω της επικέντρωσης στο ιστορικό και πολιτικό υπόβαθρο του μεγάλου μας τραγικού τις αποδείξεις εκείνες-

τεκμήρια που είναι απαραίτητα ούτως ώστε να επαληθευτή η θεωρητική αφετηρία της ερευνητικής μας απόπειρας.

III. Βιογραφία του Αισχύλου

Όπως μας παρατίθεται σχετικά από τους σύγχρονους και παλαιότερους μελετητές του οι πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Αισχύλου είναι ως επί το πλείστον περιορισμένες και αρκετά ασυνεπείς-αναξιόπιστες ως προς ορισμένα τους σημεία. Κάτι τέτοιο συμβαίνει καθότι πολλά από τα βιογραφικά έργα της εποχής του αλλά και μεταγενέστερα αυτής δε διασώζονται, άλλα πάλι δεν παρουσιάζουν μία συγκροτημένη «εικόνα» ενώ παράλληλα εμφανίζονται να επικεντρώνονται σε ασήμαντα περιστατικά της προσωπικής του ζωής (ως και έτερων, φυσικά, προσώπων τη βιογραφία των οποίων επιθυμούν όπως σκιαγραφήσουν) ενδιαφερόμενα ως επί το πλείστον για περιστατικά που θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν ως «κακεντρέχειες» από ένα σύγχρονο μελετητή, καταδεικνύουσες α μη τι άλλο μια καυστική διάθεση κουτσομπολιού παρά χαρακτήρα σοβαρής ιστορικής μελέτης στο πρόσωπο εκείνο που μεριμνά για την καταγραφή τους. Αξίζει προς μόνρφωση ολοκληρωμένης συναφούς εικόνας να μνημονευθεί χαρακτηριστικά πως τα αποσπάσματα που διασώθηκαν υπό του Αθήναιου καταγράφουν, στα πλαίσια περιγραφής των τεχνικών σύνθεσης των τραγωδιών του αρχαιότερου των τραγικών μας Αισχύλου, ότι ο τελευταίος αυτός συνέθετε ενώ βρισκόταν σε κατάσταση μέθης⁸.

Αναμφισβήτητο εν πάση περιπτώσει θεωρείται ότι ο Αισχύλος γεννήθηκε το 525/4 π.Χ. στην Ελευσίνα⁹. Πατέρας του ήταν ο Ευφορίωνας, ευγενής γεωκτήμονας ο οποίος και για το λόγο αυτό μερίμνησε ώστε ο υιός του να λάβει την καλύτερη δυνατή παιδεία της εποχής του. Ο Αισχύλος είχε αρκετά αδέρφια (: αναφέρονται μετά

⁸ Οράτε συναφώς αναφορές εις Anthony J. Podlecki, *The Political Background of Aeschylean Tragedy*, δεύτερη έκδοση έτους 1999 υπό Bristol Classical Press, σελ. 1 επ.

⁹ Πέραν της ως άνω πηγής βλ. συναφώς τη συνοπτική του βιογραφία εν είδει εισαγωγής των μεταφρασμένων έργων του Αισχύλου υπό του Τάσου Ρούσσου όπως αυτές εμπλουτίζουν τις εκδόσεις του έργου του μεγάλου μας τραγικού που μας μεταφέρονται πέραν των άλλων και από την εκδοτική ομάδα του Κάκτου.

βεβαιότητος ονόματα όπως αυτό του Κυναίγειρου, του Ευφορίωνα και ως πιθανολογούμενο αυτό του Αμεινία), όπως και μία αδελφή. Γίνεται επίσης δεκτό ότι συμμετείχε σε αρκετές μάχες της αρχαίας Αθήνας, όπως αυτή του Μαραθώνα, της Σαλαμίνας και των Πλαταιών (η οποία, ωστόσο, πρέπει να θεωρηθεί ως αμφισβητούμενη σ' ό,τι αφορά στην πραγματική του παρουσία καθότι η πηγή που μας τη μεταφέρει κρίνεται ως περιορισμένης αξιοπιστίας). Δεν έχουμε τρόπο να γνωρίζουμε το πότε ακριβώς εκκίνησε ο Αισχύλος τη σταδιοδρομία του ως δραματουργός, ωστόσο γίνεται δεκτό ότι το έπραξε σε νεαρή ηλικία – αμέσως μετά το πέρας των πολεμικών συγκρούσεων στις οποίες και μετείχε. Αρκετοί πιθανολογούν τη δράση του ως λαμβάνουσα χώρα περί τα 500 π.Χ., πλην όμως η πρώτη του νίκη σε θεατρικούς αγώνες τοποθετείται χρονικά περί το 484 π.Χ. Αυτήν φυσικά ακολούθησαν πλείστες άλλες, ενώ δεν έλειψαν από μέρους του και αναφορές στη θεματική των περσικών πολέμων στους οποίους και ο ίδιος ως προειπώθηκε είχε συμμετάσχει με αποτέλεσμα να έχει κάθε λόγο να επιθυμεί να μεταφέρει τη ζοφερότητα των εικόνων που αντίκρουσε με τη ζωντάνια και ευλυγισία που χαρακτήριζε τον τραγικό του λόγο και στα έργα του (: η αναφορά εν προκειμένω αφορά προφανώς το έργο «Πέρσαι» του Αισχύλου).

Ως θεατρικός συγγραφέας υπήρξε κορυφαίος αλλά και πρωτοπόρος για την εποχή του. Δικαίως χαρακτηρίζεται ως ο πρώτος δραματουργός και πραγματικός δημιουργός της τραγωδίας ως θεατρικού είδους μιας και πριν από αυτόν οι θεατρικές παραστάσεις ταυτίζονταν ουσιαστικά με θρησκευτικούς ύμνους ενός μόνο προσώπου (*πρωταγωνιστή*). Ο Αισχύλος ήταν εκείνος που προσέθεσε *δευτεραγωνιστή*, ήτοι δεύτερο υποκριτή-ηθοποιό, ενώ ελαττώνοντας τα μέρη του χορού παρενέβαλε διαλόγους θεατρικού χαρακτήρα, μένοντας παράλληλα πιστός στα υψηλά ιδανικά που η ποίησή του υπηρετούσε. Πέραν των ανωτέρω, ωστόσο, ο Αισχύλος υπήρξε

πρωτοπόρος και στην επιμέλεια των θεατρικών σκηνικών, μεριμνώντας πέραν αυτού για την αναβάθμιση της ενδυμασίας των ηθοποιών του και τη βελτίωση των προσωπείων που φορούσαν, ακόμη δε και των υποδημάτων τους – αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ο ίδιος είναι που «φόρεσε» στους υποκριτές του δράματος τους λεγόμενους «κοθόρνους», δηλαδή τα ψηλά και ογκώδη παπούτσια που καθιστούσαν επιβλητικούς τους συμμετέχοντες στην τραγική δράση. Πρώτος εξάλλου αυτός εισήγαγε την *τριλογία*, ήτοι τη σειρά εκείνη των τριών τραγωδιών που αναφέρονται στο ίδιο θέμα, ως και εν προκειμένω το υπό εξέταση συλλογικό έργο «Ορέστεια» που συναπαρτίζεται από τρία μερικότερα τραγικά σκέλη, το έργο «Αγαμέμνων», το δεύτερο κατά σειρά «Χοηφόρου» και το ακροτελεύτιο «Ευμενίδες» που κλείνει το σύνολο της δράσης και αποδίδει την ολοκληρωμένη εικόνα των αναφορών και συμπερασμάτων-διδαχών που ο αρχαίος τραγικός επιθυμούσε να μεταλαμπαδεύσει στο αθηναϊκό κοινό του. Στην τριλογία του αυτή κατά κανόνα ο Αισχύλος φρόντιζε να προσθέσει και ένα σατυρικό δράμα το οποίο κατά πάσα πιθανότητα λειτουργούσε υπό μορφή καταλύτη στην καταθλιπτική και συναισθηματικά φορτισμένη ατμόσφαιρα που τα δράματα που τη συνόδευαν αναπόφευκτα δημιουργούσαν στους θεατές. Αξίζει να σημειωθεί ως ενδεικτικό του ενδιαφέροντος που ο ίδιος αναμφίβολα αφιέρωνε στα τραγικά του έργα και το γεγονός ότι δεν παρέλειπε να συμμετάσχει εις αυτά ενεργά, ενίοτε ως υποκριτής αλλά και ως μέλος του χορού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επισκέψεις του θεατρικού συγγραφέα στη Σικελία όπου και εν τέλει πέθανε (: συγκεκριμένα στη Γέλα το 456/5 π.Χ.) και που άνευ ετέρου ήσαν τουλάχιστον δύο – κατά ορισμένους ιστορικούς της αρχαιότητας τουλάχιστον τρεις. Η πρώτη από αυτές αναφέρεται περί το 475 π.Χ., την εποχή που ο Ιέρωνας ίδρυε την πόλη της Αίτνας. Ως δεύτερη μνημονεύεται επίσκεψη – αν και αμφισβητούμενη σε αξιοπιστία η πηγή της – που πραγματοποιήθηκε

προκειμένου να παρουσιάσει, κατόπιν προσκλήσεως του Ιέρωνα πάντοτε, στις Συρακούσες την τραγωδία του «Πέρσες». Τέλος, η τρίτη και τελευταία του έλαβε χώρα κατόπιν της ήττας του το 465 π.Χ. στους θεατρικούς αγώνες από το νεοεμφανιζόμενο Σοφοκλή που τόσο τον πίκρανε ώστε εγκατέλειψε οριστικά πλέον την Αθήνα και εγκαταστάθηκε στη Σικελία έως το θάνατό του δέκα περίπου χρόνια μετά σε ηλικία εξήντα εννέα ετών. Ο λόγος της τελικής αυτής αποχώρησης του αρχαιότερου μας τραγικού, ωστόσο, στασιάζεται με ορισμένους μελετητές να υποστηρίζουν ότι δεν είχε καμία σχέση με την ήττα του από το νεοφώτιστο τραγικό αντίπαλό του Σοφοκλή αλλά συνδέονταν αποκλειστικά με το ότι τον ξεπέρασε στην ελεγεία για τους άνδρες που είχαν σκοτωθεί στο Μαραθώνα ο Σιμωνίδης. Κάποιοι, μάλιστα, φτάνουν στο σημείο να ισχυρίζονται ότι ο λόγος που ο Αισχύλος εγκατέλειψε την Αθήνα δέον όπως ανευρεθεί στην κατάρρευση των θεωριών των θεατών κατά την παρουσίαση του έργου του – εκδοχή που ωστόσο είναι δεκτική σοβαρής αμφισβήτησεως λόγω αναξιπιστίας της πηγής από την οποία προέρχεται. Συμπερασματικά, λοιπόν, δεν είναι δυνατό να υπάρξει μία βέβαιη ιστορική τοποθέτηση όσον αφορά στο για ποιο λόγο ο Αισχύλος εγκατέλειψε την Αθήνα. Κατά τον Αριστοφάνη, μάλιστα, ο λόγος της φυγής ήτο γενικότερος ανευρισκόμενος στην κακή σχέση του τραγικού με τους Αθηναίους πολίτες.

Αναφορικά με την πολυγραφότητα και την αναμφισβήτητη αξία αλλά και υστεροφημία του έργου του Αισχύλου αξίζει να μνημονευθούν τα ακόλουθα: Λέγεται ότι έγραψε περί των 70 δραμάτων και πέντε σατυρικών εκ των οποίων μόνον επτά δράματα διασώζονται: οι *Πέρσες*, ο *Προμηθέας Δεσμώτης*, οι *Επτά επί Θήβας*, οι *Ικέτιδες* και ολόκληρη η τριλογία *Ορέστεια* αποτελούμενη από τις μερικότερες τραγωδίες *Αγαμέμνων*, *Χοηφόροι* και *Ευμενίδες*. Παρ' όλα αυτά για το συνολικό αριθμό των τραγικών του συνθέσεων προσφέρονται αντιφατικές πληροφορίες με

πολλούς να ισχυρίζονται ότι ο αριθμός αγγίζει τα 72 με 73 δράματα, ενώ σύμφωνα με συγκεκριμένη επιγραφή τα δραματικά του έργα αγγίζουν τα 90 και εξ αυτών μάλιστα τα 28 βραβευμένα. Αναφορικά, βέβαια, με τα βραβεία που έλαβαν τα έργα του Αισχύλου το όλο ζήτημα αντιμετωπίζεται από τους ιστορικούς (και εύλογα) με κάποια επιφύλαξη καθότι ο μεγαλεπίβολος αυτός τραγικός μας δεν έπαψε να κερδίζει νίκες και κατόπιν του θανάτου του – γεγονός αφεαυτό δηλωτικό της αξίας του και της διαχρονικότητας των έργων του. Σύμφωνα με πηγές που αναφέρονται στις εν ζωή νίκες του αυτές περιορίζονται αριθμητικά σε 13 λίαν αξιόλογες που δικαιολογημένα επέτειναν το θαυμασμό και την εκτίμηση που οι Αθηναίοι έτρεφαν στο πρόσωπό του. Χαρακτηριστικά, μάλιστα, μνημονεύεται ότι κατόπιν του θανάτου του τιμώνταν σε τέτοιο βαθμό ώστε ψηφίστηκε διάταγμα στην πόλη της Αθήνας πως όποιος επιθυμούσε να παρουσιάσει έργα του Αισχύλου έπρεπε απαραίτητως να λάβει χορό ούτως ώστε να τα αποδώσει ολοκληρωμένα.

IV. Ο θεσμός του Αρείου Πάγου στην αρχαία Αθήνα

Το λεκτικό σύμπλεγμα Άρειος Πάγος έχει ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα ετυμολογία αλλά και ιστορική προέλευση¹⁰. Πάγος συγκεκριμένα σημαίνει το πεπηγός, ήτοι το στερεό σώμα, με άλλα λόγια τον βράχο. Το Άρειος από την άλλη είναι επίθετο προσδιοριστικό ενός συγκεκριμένου βράχου, ειδικότερα του πέτρινου εκείνου λόφου ο οποίος βρίσκεται δυτικά της Ακροπόλεως και έλαβε το χαρακτηρισμό του αυτό εξ' αιτίας του ευρισκόμενου επ' αυτού βωμού του θεού Άρη των αρχαίων. Κατ' άλληνη εκδοχή, βέβαια, το Άρειος ως χαρακτηρισμός οφείλεται στον ιδρυμένο βωμό των Ευμενίδων στους πρόποδες του λόφου της Ακροπόλεως των οποίων η αρχαιότερη ονομασία ήταν Αραί. Όποια από τις δύο ερμηνείες και αν ακολουθήσει κανείς το μόνο βέβαιον είναι ότι το όνομα του πολεμόχαρου Άρη συνδέονταν με τον Άρειο Πάγο στενότερα καθότι κατά την παράδοση είχε βρεθεί αντιμέτωπος με αυτόν ως ποινικό πλέον δικαστικό θεσμό, μιας και στο ποινικό δικαστήριο του Αρείου Πάγου έλαβε χώρα σύμφωνα με τη μυθολογία η πρώτη δίκη για έγκλημα φόνου με κατηγορούμενο τον ίδιο το θεό του πολέμου. Θύμα της πράξης του ήταν ο γιος του Ποσειδώνα Αλιρρόθιος και κίνητρο του φόνου το ότι ο τελευταίος είχε βιάσει τη θυγατέρα του Αλκίππη, συνεπεία δε αυτού προήλθε και η αθώωση του κατηγορούμενου θεού. Ο όλος θεϊκός χαρακτήρας της πρώτης αυτής ιστορικά αρεοπαγίτικής διαμάχης είχε ως συνέπεια ο Άρης να κριθεί από δικαστικό σώμα συναπαρτιζόμενο από τους έτερους θεούς του Ολύμπου που κλήθηκαν να κρίνουν την πράξη του και να αποφασίσουν επί της ενοχής ή της αθωότητάς του.

Δεύτερη κατά σειρά, συμφώνως πάντοτε με τη μυθολογία, υπόθεση που εκδικάστηκε ενώπιον του Αρείου Πάγου λειτουργούντος πλέον αμιγώς ως φονικού

¹⁰ Όπως πολύ διαφωτιστικά μας μεταφέρει ο Σπύρος Κανίνιας εις το άρθρο του *Ο αρχαίος Άρειος Πάγος ως Ποινικό Δικαστήριο*, περιοδικό Ποινικά Χρονικά 1995, σελ 529 επ.

δικαστηρίου ήταν η περίφημη υπόθεση του Ορέστη που φόνευσε τη μητέρα του Κλυταιμνήστρα εξ' αιτίας της προηγηθείσας δολοφονίας του πατέρα του Αγαμέμνονα από αυτή. Πρόκειται ακριβώς για το ιστορικό που πραγματεύεται στην αφήγηση της υπό εξέταση τριλογίας του ο Αισχύλος με αποτέλεσμα να είναι ο αναγνώστης περισσότερο εξοικειωμένος με τα δικονομικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης δίκης: Το δικαστήριο είναι μικτό, ήτοι αποτελείται τόσο από θεούς (με τον Απόλλωνα στη θέση του συνηγόρου του Ορέστη και τις Ερινύες να αναλαμβάνουν το ρόλο του κατηγορού) όσο και από Αθηναίους πολίτες που καλούνται να κρίνουν επί της ενοχής ή της αθωότητας του μητροκτόνου. Προεδρεύει η θεά της σοφίας Αθηνά της οποίας η ψήφος εκλαμβάνεται ως διπλή και είναι για το λόγο αυτό και εκείνη που εν τέλει συμβάλει αποφασιστικά στην αθώωση του Ορέστη καθότι είχε προηγηθεί ισοψηφία μεταξύ των λοιπών κριτών του – επιλεγμένων από την ίδια τη θεά επιφανών Αθηναίων πολιτών.

Στην τρίτη και στην τέταρτη μυθολογούμενη αρεοπαγίτική δίκη τα δεδομένα είναι πιο ανθρώπινα και ρεαλιστικά, γεγονός που κατά πάσα πιθανότητα σηματοδοτεί και μία μετάβαση από το θεϊκό σε ένα πιο εξανθρωπισμένο χαρακτήρα του καινοφανούς αρεοπαγίτικού θεσμού που προφανώς έχει τρόπον τινά καθιερωθεί στις συνειδήσεις των πολιτών επαρκώς ώστε να μην έχει ανάγκη θεϊκής συγκαλύψεως προς νομιμοποίησή του ως δικαστηρίου φόνων. Για το λόγο αυτό οι δικαστές είναι πλέον μόνον θνητοί, οι αποφάσεις τους δε καταδικαστικές. Στην μία εκ των δύο (: τρίτη κατά σειρά) υπόθεση κατηγορούμενο συναντάμε τον Κέφαλο φονέα της συζύγου του Πρόκριнос, κόρη του παλαιού βασιλιά των Αθηνών Ερεχθέως. Στην τελευταία, πάλι, οι κατηγορίες αποδίδονται -αναπάντεχα θα έλεγε κανείς- στον ονομαστό αρχιτέκτονα και αγαλματοποιό Δαίδαλο που δολοφόνησε το μαθητή του Τάλω καθότι τον εφθόνησε «*ως ευφύτερον*», ακολούθως μάλιστα προσπάθησε να

συγκαλύψει το έγκλημά του αυτό πλην όμως ανακαλύφθηκε με αποτέλεσμα να οδηγηθεί ενώπιον του αρμοδίου για την προκείμενη αυτή περίπτωση δικαστηρίου που δεν υπήρχε πλέον αμφιβολία ότι ήταν ο Άρειος Πάγος¹¹.

Με βάση το ανωτέρω ιστορικό μόνον εύλογη φαντάζει η διατύπωση του συμπεράσματος (από τους μελετητές του αρχαίου θεσμού του Αρείου Πάγου) ότι η αρχή του υπήρξε μυθική, πλην όμως η συνέχισή του ιστορική. Σε κάθε περίπτωση μία τέτοιου είδους τοποθέτηση περί μυθικής προελεύσεως του προκείμενου δικαστικού σώματος δε μπορεί παρά να το τοποθετεί ιστορικά στην προ Δράκοντος εποχή της αρχαίας Αθήνας, με αποτέλεσμα ο Άρειος Πάγος να φέρει αριστοκρατικά στοιχεία καθότι κατά τους χρόνους εκείνους εκείνα ήταν τα κατεξοχήν επικρατούντα στην αρχαία αθηναϊκή πολιτεία. Ο Άρειος Πάγος μπορεί να λεχθεί πως ήταν αρχικά απόγονος – κάτι σαν μετεξέλιξη – του *συμβουλίου του Γερόντων* της εποχής του Ομήρου. Μέχρι τους χρόνους του Δράκοντα μόνον συμβουλευτικό όργανο (ένα είδος βουλής θα μπορούσε να πει κανείς) ήταν αυτό (ήτοι ο Άρειος Πάγος) που συναπαρτιζόνταν από πρώην άρχοντες που είχαν με το πέρασ της θητείας τους περάσει με επιτυχία έλεγχο της διαχείρισης των οικονομικών της πολιτείας. Συνεπεία αυτού το αριστοκρατικό αυτό συμβούλιο στην ουσία είχε στα χέρια του τη διακυβέρνηση ολόκληρης της πόλης των Αθηνών ελλείψει έτερου ελεγκτικού αυτού ή διαχειριστικού ορισμένων αρμοδιοτήτων αντίστοιχου σώματος. Η συγκέντρωση εξουσιών σε αυτό συνεπεία της θέσης που λάμβανε κανείς λόγω καταγωγής (αριστοκρατική) και οικονομικής κατάστασης το καθιστούσαν τόσο ασφυκτικά αντιδημοκρατικό που δεν ήταν δυνατό να αντισταθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα στην αρχική του μορφή στο πρόοδο μιας πόλης που μπορεί να καυχιέται ότι υπήρξε η γενέτειρα των δημοκρατικών θεσμών διακυβέρνησης. Η αποδυνάμωση, συνεπώς, του

¹¹ Για όλα τα ανωτέρω ιστορικά δεδομένα οράτε προσφυώς στην προμνησθείσα πηγή που κατ' επανάληψη αξιοποιήθηκε, ήτοι στην αρθρογραφία του Σπύρου Κανίνια, αντεισαγγελέα κατά το χρόνο εκείνο της συγγραφής του (σύγχρονου πλέον) Αρείου Πάγου.

αριστοκρατικού θεσμού του Αρείου Πάγου υπήρξε ως ένα βαθμό συνέπεια της φυσικής και σταδιακής ανάπτυξης της δημοκρατίας στην αρχαία Αθήνα¹².

Για να γίνει, όμως, αρτιότερα κατανοητό το εύρος της αποδυνάμωσης του σώματος αυτού (αριστοκρατικού αναμφισβήτητα στην αφετηρία του) δέον όπως γίνει καταρχήν αναφορά στο εύρος των εξουσιών του: Ο Άρειος Πάγος είχε αρχικά τον έλεγχο όλων των υποθέσεων της πολιτείας αλλά και των αρχόντων, καθώς και απεριόριστη εξουσία να τιμωρεί όλους όσους παρέβαιναν τους νόμους που την πρόωπη εκείνη χρονική περίοδο στην Αθήνα δεν είχαν ακόμη καταγραφεί προκειμένου να υπάρχει βεβαιότητα ως προς το περιεχόμενό τους (: με τη συνεπακόλουθη του γεγονότος αυτού ανασφάλεια δικαίου που είναι εύλογο να χαρακτηρίζει τους πολίτες). Για το λόγο αυτό η πρώτη χρονικά αποδυνάμωση του Αρείου Πάγου επήλθε μέσω των θεσμοθετών στους οποίους ανατέθηκε η καταγραφή των δικαστικών αποφάσεων. Η συνεπακόλουθη κωδικοποίηση του Δράκοντα απομείωσε έτι περαιτέρω τις εξουσίες του αριστοκρατικού αυτού θεσμού, μιας και εφεξής ο Άρειος Πάγος καλούνταν να εφαρμόζει γραπτό δίκαιο αντί να ερμηνεύει άγραφους και εθιμικούς (αφηρημένους σε κάθε περίπτωση και σαφέστατα δεκτικούς καταχρήσεων) κανόνες. Με το Σόλωνα πλέον οι νόμοι γίνονται έτι περαιτέρω δίκαιοι και ορισμένοι στη διατύπωσή τους, γεγονός που από μόνο του έχει περαιτέρω αντίκτυπο στην εξουσία των πρώην αρχόντων του πατροπαράδοτου κραταιού θεσμού του Αρείου Πάγου. Εισφέρεται, μάλιστα, από πλευράς γνωστικής ως παρατήρηση ότι ο Άρειος Πάγος δεν είχε κανενός είδους συμμετοχή στις κωδικοποιήσεις νόμων (Δρακόντεια και Σολώνεια) που περιόρισαν κατ' αποτέλεσμα τις εξουσίες του, γεγονός που είναι λογικό και δεν αναμένεται να προκαλέσει έκπληξη και στον πλέον ανυποψίαστο αναγνώστη. Σε κάθε περίπτωση ο σκοπός των μεταρρυθμίσεων

¹² Βλ. συναφείς αναφορές στο άρθρο της Gertrude Smith, *The Jurisdiction of the Areopagus*,, όπως αυτό δημοσιεύθηκε στο τεύχος Ιανουαρίου 1927 του περιοδικού *Classical Philology* (τόμος 22^{ος}), σελ. 61-79, εκδοθέν υπό τον περιοδικό τύπο του Πανεπιστημίου του Σικάγο (University Chicago Press).

εντοπίζεται στη συμφιλίωση των τάξεων και όχι στον περιορισμό των εξουσιών του αριστοκρατικού σώματος που δεν έγινε καταρχήν ευθέως αλλά αντανάκλαστικά με αποτέλεσμα να μη γνωρίσει την άμεση και ευθεία αντίδραση των αριστοκρατικών μελών του. Αναφέρεται, μάλιστα, πως μία από τις καινοτομίες του Σόλωνα οδήγησε τις επόμενες γενιές σε καίρια μεταβολή του χαρακτήρα του σώματος που επιτεύχθηκε ωστόσο τόσο σταδιακά ώστε απεφεύχθη η άμεση αντίδραση των αρεοπαγιτών – κάτι το ευκαίριο για την καλύτερη σταδιακή μετάβαση των Αθηναίων σε πλέον δημοκρατικούς θεσμούς: Αυτό που ευφυώς έπραξε ο Σόλων ήταν να εισαγάγει την εκλογή των εννέα αρχόντων (που ως προελέχθη ήταν το σώμα εκείνο που με τη λήξη της θητείας του προοριζόταν να στελεχώσει και τον Άρειο Πάγο) με κλήρο από ένα μεγαλύτερο αριθμό που εκλέγονταν από τις φυλές αντί για το παλαιότερα ισχύον της εκλογής τους από τον ίδιο τον Άρειο Πάγο που με τον τρόπο αυτό ήταν σα να επιλέγει τα μελλοντικά μέλη του. Εκτός αυτού αξίζει να σημειωθεί ότι ο Σόλων έδωσε στο λαό την εξουσία να εποπτεύει το λογιστικό έλεγχο των αρχόντων, γεγονός που εκδημοκράτισε έτι περαιτέρω τη διαδικασία εκλογής των μελών του Αρείου Πάγου καθώς ως προελέχθη όσοι προοριζόνταν προς στελέχωσή του απορρίπτονταν σε περίπτωση που δε διενεργούνταν επιτυχημένα έλεγχοι της διαχείρισης των οικονομικών τους.

Η πραγματικά ρηξικέλευθη αλλαγή στον τρόπο διακυβέρνησης της αρχαίας Αθήνας και η ουσιαστική μετάβαση από τον αριστοκρατικό στο δημοκρατικό χαρακτήρα της δεν πραγματοποιήθηκε παρά μόνον όταν δόθηκε πρόσβαση στις κατώτερες τάξεις προκειμένου να μπορούν να ανέρχονται στη θέση του άρχοντα. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, επ' ουδενί απετέλεσε στόχο του Σόλωνα που με τον τρόπο αυτό διατήρησε σχεδόν ανέπαφα το γόητρο και την αίγλη του Αρείου Πάγου ο οποίος εξακολούθησε με τη σειρά του να διαδραματίζει καίριο ρόλο στα «κοινά» των

πολιτών. Είναι αξιοσημείωτο, μάλιστα, ότι από πλευράς συνταγματικής θα λέγαμε σήμερα και επιπρόσθετα δικαστικής διαχείρισης ο Άρειος Πάγος συνέχισε να αποτελεί τον εν γένει θεματοφύλακα του πολιτεύματος, διατηρώντας το ρόλο του επιστάτη των πολιτών, έχοντας παράλληλα και το προνόμιο της επιβολής ποινών σε παραβάτες των νόμων. Η αμετάκλητη δικαστική αρμοδιότητα του σώματος, βέβαια, απαμβλύνθηκε εν μέρει με την καινοτόμα για την περίοδο εκείνη πρόβλεψη που εισήχθη υπό του Σόλωνα να είναι δυνατό στους πολίτες να εφεσιβάλλουν τις αποφάσεις των αρχόντων ενώπιον ξεχωριστού δικαστηρίου. Πλην όμως ελάχιστα επλήγησαν εκ του γεγονότος αυτού οι αρμοδιότητες των αρεοπαγιτών που στην πραγματικότητα εξακολούθησαν να είναι ο βασικός ελεγκτικός μηχανισμός της πόλης. Η πραγματικότητα αυτή δε μπορεί παρά να οδηγήσει στο συμπέρασμα πως ήταν πραγματική επιθυμία του ίδιου του Σόλωνα να παραμείνουν οι εξουσίες και τα δικαιώματα του Αρείου Πάγου ανέπαφα κατά το μεγαλύτερο μέρος του καθώς με τον τρόπο αυτό πιθανολογείται¹³ ότι αισθανόταν (ο Σόλωνας ενν.) πως θα ενίσχυε την ανωτερότητα των μελών του και την αρτιότερη προστασία υπ' αυτών των καταστατικών θεμέλιων θεσμών της πόλεως των Αθηνών. Σημειωτέον εν προκειμένω ότι ο Άρειος Πάγος κατά την προ του Σόλωνα εποχή είχε άνευ ετέρου την αρμοδιότητα να επιβλέπει τους νόμους, αλλά πέραν και επιπροσθέτως αυτού να ελέγχει τις δικαστικές αποφάσεις που λαμβάνονταν από τους άρχοντες αλλά και να τους υποβάλλει σε λογιστικό έλεγχο. Εμφανές καθίσταται, φυσικά, ότι οι ιδιαιτέρως αυτές διευρυμένες αρμοδιότητές του περιεκώπησαν υπό Σόλωνα ο οποίος όμως φρόντισε να διατηρήσει ανέπαφο τον κύριο κορμό των αρμοδιοτήτων του (: ίσως και από φόβο για τη σφοδρότητα των αντιδράσεων μιας τόσο ραγδαίας μετάβασης).

¹³ Πάντοτε υπό Gertrude Smith, έ.α., σελ. 64.

Η γενικότερη, βέβαια, δραστηριότητα του Σόλωνα μόνο θετική μπορεί να χαρακτηριστεί για την πόλη της Αθήνας: Πρόκειται για το νομοθέτη που μετέβαλε (το έτος 583 π.Χ.) τους ιδιαίτερα σκληρούς νόμους του Δράκοντα, απάλλαξε τους φτωχούς από τα χρέη τους με την περίφημη «σεισάχθεια», ενώ πέραν αυτού απαγόρευσε εντελώς το δανεισμό «*ἐπί τοις σώμασιν*», δηλαδή με αντίτιμο το να καθίσταται ο οφειλέτης δούλος του δανειστή του σε περίπτωση που δεν ήταν εις θέσιν να αποπληρώσει το χρέος. Από πλευράς συντηρητικών πολιτικών σολώνειων επιλογών αξίζει να εισφερθεί ότι οι πολίτες την περίοδο εφαρμογής του νομοθετικού του πλαισίου κατετάγησαν σε τέσσερις κατηγορίες με κριτήριο αμιγώς περιουσιακό, από αυτούς δε στα ανώτερα αξιώματα μπορούσαν να ανέλθουν μόνον οι ευπορότεροι, δηλαδή οι πεντακοσιομέδιμνοι.

Προχωρώντας χρονικά τα βήματα προς τη μετεξέλιξη του αθηναϊκού πολιτεύματος προς τον εκδημοκρατισμό του εισφερτέο πως κατά την περίοδο της τυραννίας του Πεισίστρατου (561-527 π.Χ.) η δικαστική δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου ελάχιστα επλήγη. Αναφέρεται μάλιστα ως ενδεικτικό της εκτίμησης που έτρεφε ο τύραννος Πεισίστρατος για το συγκεκριμένο θεσμό πως σε δεδομένη στιγμή που κατηγορήθηκε ο ίδιος για φόνο και για το λόγο αυτό κλήθηκε όπως απολογηθεί ενώπιον των αρεοπαγιτών ουδόλως αρνήθηκε να προσέλθει.

Κατά την περίοδο της δημοκρατικής μεταρρύθμισης του Κλεισθένη το έτος 507 π.Χ. συντελέστηκε ένα ιδιαίτερος σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού του αθηναϊκού πολιτεύματος. Ο Κλεισθένης συγκεκριμένα αύξησε τα μέλη της βουλής των τετρακοσίων κατά εκατό με αποτέλεσμα αυτή πλέον να μετατραπεί σε βουλή των πεντακοσίων¹⁴ ενώ παράλληλα διεύρυνε τις αρμοδιότητές

¹⁴ Η Βουλή των Πεντακοσίων συναπαρτιζόταν από 500 μέλη – 50 από κάθε φυλή – τα οποία είχαν εκλεγεί με κλήρωση. Δικαίωμα συμμετοχής σε αυτήν είχαν άπαντες οι πολίτες με ανώτατο όριο τις δύο ετήσιες θητείες. Από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα και μετά καθιερώθηκε η αμοιβή των βουλευτών ως κίνητρο συμμετοχής των πολιτών των κατώτερων τάξεων στα κοινά που κρινόταν απαραίτητο καθώς η

της συντέμνοντας ταυτόχρονα τη δικαιοδοσία των εννέα αρχόντων. Ως σημαντικότερο, ωστόσο, όλων πρέπει να θεωρηθεί το ότι όρισε η εκλογή των τελευταίων αυτών (ήτοι των εννέα αρχόντων) να δύναται να συντελεστεί όχι μόνον από μέλη της πλουσιότερης τάξης των πεντακοσιομέδιμνων αλλά και εκ της υποδεεστέρας των υπέων.

Την περίοδο των περσικών πολέμων που διήρκεσαν το πρώτο μισό του 5^{ου} π.Χ. αιώνα ο Άρειος Πάγος, έχοντας στο μεταξύ χάσει πλείστες εκ των αρμοδιοτήτων του, ανεδείχθη εκ νέου σε παντοδύναμο όργανο, ιδίως το χρονικό διάστημα που προηγήθηκε της μάχης της Σαλαμίνας κατά το οποίο ουσιαστικά ανέκτησε ατύπως τη διακυβέρνηση της πόλης των Αθηνών αποκτώντας δύναμη συγκρίσιμη με εκείνη που διέθετε κατά την σολώνεια εποχή. Την ενισχυμένη αυτή εξουσία οι αρεοπαγίτες διατήρησαν κατόπιν του πέρατος των μηδικών, για περίπου 17 συναπτά έτη. Πλην όμως η ολοένα κλιμακούμενη δυσαρέσκεια των φτωχότερων τάξεων, σε συνδυασμό με την αυτοπεποίθηση που σταδιακά αποκτούσαν οι εκπρόσωποι των λαϊκότερων στρωμάτων ως προς τις ικανότητες αυτοδιακυβέρνησής τους, οδήγησαν αναπόφευκτα το 462 π.Χ. σε «επίθεση» που έπληξε αποφασιστικά το κύρος του Αρείου Πάγου διενεργηθείσα από τον Εφιάλτη ως εκπρόσωπο της παράταξης των ριζοσπαστικών δημοκρατών της αρχαίας Αθήνας¹⁵. Πλείστες υφίστανται εκδοχές ως προς τους συνεργούς του πρωτοστατούντος Εφιάλτη στο εγχείρημα αυτό, ωστόσο ουδεμία

Βουλή συνέρχονταν καθημερινά εκτός εορτών και αργιών. Στο κυρίως έργο της συμπεριλαμβάνονταν η προετοιμασία των ψηφισμάτων της Εκκλησίας του Δήμου, καθώς και ο έλεγχος των αρχόντων, της θρησκευτικής ζωής αλλά και γενικότερων ζητημάτων ως των οικονομικών και της στρατιωτικής οργάνωσης. Σε μεταγενέστερο εξελικτικό στάδιο της αθηναϊκής δημοκρατίας η Βουλή των 500 απέκτησε τις δικαστικές εκείνες αρμοδιότητες που απώλεσε ο Άρειος Πάγος επιλαμβανόμενη καταγγελιών κατά αρχόντων με απώτερο στόχο τη διαφύλαξη του δημοκρατικού πολιτεύματος.

¹⁵ Πρόκειται για τον Εφιάλτη το Σοφονίδου (δηλαδή γιος του Σοφονίδα) ή αλλιώς Εφιάλτη τον Αθηναίο ο οποίος συχνά συγχέεται (εσφαλμένως ως πλήρως ασύνδετος) με τον προδοτικό Εφιάλτη του Ευρυδήμου (δηλαδή το γιο του Ευρυδήμου) ο οποίος κατά τα σωζόμενα ιστορικά κείμενα (του Ηροδότου) παρουσιάστηκε στον Ξέρξη για να του υποδείξει το στενό των Θερμοπυλών που πράγματι αξιοποίησαν στην πράξη οι Πέρσες για να αιφνιδιάσουν το Λεωνίδα περικυκλώνοντάς τον και επιτιθέμενοι εις αυτόν από τα νότια το 480 π.Χ. σε μία μάχη που κατέληξε ολέθρια για το στράτευμα των Σπαρτιατών.

αμφισβήτηση εκφράζεται για το πρόσωπο που είχε αναλάβει την ηγεσία της επαναστατικής, όπως δικαίως ονομάζεται, αυτής δράσης. Η μετάβαση στο νέο καθεστώς φιλελευθερισμού και εκδημοκρατισμού της αρχαίας πόλης των Αθηνών δεν υπήρξε ομαλή, γεγονός που επισφραγίστηκε με τη δολοφονία του ηγέτη των δημοκρατικών Εφιάλτη μόλις ένα χρόνο μετά από την επέλευση των αλλαγών στο αθηναϊκό πολιτικό σκηνικό. Διάδοχός του υπήρξε ο νεότερός του και υπαρχηγός της παράταξης Περικλής που επίσης κατέλειπε σημαντικό έργο με αποτέλεσμα το όνομά του να περιβληθεί μία διαχρονική αίγλη, γεγονός που έχει ως συνέπεια να του αποδίδονται (εσφαλμένως) κάποιες από τις αρεοπαγιτικές τροποποιήσεις που στην πραγματικότητα ετόλμησε ο προκάτοχός του Εφιάλτης. Η αναμόρφωση του σώματος του Αρείου Πάγου υπήρξε μέριμνα και του μεταγενέστερου αυτού πολιτικού άνδρα, ήτοι του Περικλή, που ωστόσο επέφερε διαφορετικές αλλαγές σε σχέση με τον Εφιάλτη ως προς τη λειτουργία του θεσμού και για το λόγο αυτό το αναμορφωτικό έργο τους δε μπορεί παρά να εξετάζεται χωριστά. Η «επίθεση», εξάλλου, που οι αρεοπαγίτες δέχθηκαν από τον διάδοχο Περικλή έλαβε χώρα περί τα δέκα χρόνια κατόπιν της προηγηθείσας του Εφιάλτη. Τι είναι όμως αυτό το τόσο σημαντικό που κατόρθωσε να επιφέρει ο τελευταίος αυτός στους αθηναϊκούς πολιτικούς θεσμούς ώστε ορθά να θεωρείται από τους γνώστες της εξέλιξης των πολιτικών θεσμών της αρχαίας Αθήνας ο ποδηγέτης της δημοκρατίας;

Ο Εφιάλτης, συνεπικουρούμενος και από τον τότε υπαρχηγό της δημοκρατικής παράταξης Περικλή, απογύμνωσε τον Άρειο Πάγο από κάθε πολιτική εξουσία, καταλείποντας στη δικαιοδοσία του μόνον τις ποινικές υποθέσεις ανθρωποκτονιών και εμπρησμών ως και τις επιβουλές του θρησκευματος της αρχαίας

Αθήνας¹⁶. Ακόμη και την εποπτεία και επιτήρηση της εφαρμογής των νόμων και του συντάγματος την ανέθεσε πλέον στο νεοσύστατο από τον ίδιο σώμα των αποκαλούμενων «νομοφυλάκων» - 7 στον αριθμό¹⁷. Δε δίστασε, μάλιστα, να προκαλέσει δίκες εναντίον ορισμένων εκ των ιδίων των μελών του Αρείου Πάγου αναφορικά με τον τρόπο διοίκησης από μέρους τους, γεγονός που όπως ήταν φυσικό εξόργισε έτι περαιτέρω τους αριστοκρατικούς κύκλους της εποχής του, φουντώνοντας την εχθρότητα εναντίον του καθώς η δράση του είχε ως αποτέλεσμα την πολιτική καταστροφή ορισμένων εξ' αυτών. Το μόνο βέβαιο είναι ότι ο Άρειος Πάγος απώλεσε την εξουσία που του αναγνωρίζονταν να λογοκρίνει τα ήθη και τα πολιτισμικά πρότυπα των πολιτών της αρχαίας Αθήνας, καθώς και να είναι σε θέση να προβαίνει σε συλλήψεις παραβατών τους (: τέτοιου είδους αρμοδιότητες σε αυτόφωρες διαδικασίες αναγνωρίζονταν πλέον –κατόπιν της επεμβάσεως του Εφιάλτη– στους νομοφύλακες). Έχασε επίσης το δικαίωμα να προβάλλει αντιρρήσεις στις αποφάσεις της Εκκλησίας του Δήμου που με τον τρόπο αυτό κατόρθωσε να αποκτήσει την πραγματική διοίκηση του κράτους και να ψηφίζει ελεύθερα τα διατάγματα που έκρινε σκόπιμο προς εξυπηρέτηση των λαϊκών συμφερόντων.

Μία από τις σημαντικές καινοτομίες της μεταβατικής αυτής περιόδου δε μπορεί παρά να θεωρηθεί και ο θεσμός της *γραφής παρανόμων* κατά τον οποίο κάθε απλός πολίτης είχε δικαίωμα να εναντιωθεί σε ένα μέτρο που έκρινε αντίθετο με τους νόμους της πόλης. Πολλές εξάλλου από τις περιπτώσεις αρμοδιότητας επί εφέσεων

¹⁶ Από πλευράς υποθέσεων θρησκευτικού ενδιαφέροντος που ήχθησαν ενώπιόν του αθηναϊκού Αρείου Πάγου αναφέρεται ως προεξέχουσας σημασίας αυτή της κοπής των ιερών ελαιοδένδρων. Το αυτό αριστοκρατικό σώμα διατήρησε επίσης την εποπτεία του επί της καλλιεργημένης γης που ήταν αφιερωμένη στη θεά Δήμητρα στα σύνορα Μεγάρων και Αττικής, βλ. σχετικές αναφορές εις Gertrude Smith, έ.α., σελ.69.

¹⁷ Σύμφωνα με διασωθέντα ιστορικά κείμενα ο θεσμός της νομοφυλακίας στην αρχαία Αθήνα συστήθηκε από τον Εφιάλτη και διαλύθηκε ακολούθως την περίοδο της επικράτησης των Τριάκοντα Τυράννων, ενώ ακολούθησαν και προσπάθειες αναβίωσής του περί το τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

κατά των αποφάσεων των αρχόντων ανατέθηκαν στο δικαστήριο της Ηλιαίας¹⁸, γεγονός που αποδυνάμωσε σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό τον Άρειο Πάγο ως δικαστικό πλέον σώμα. Οι τροποποιήσεις του Εφιάλτη γίνεται δεκτό ότι κωδικοποιήθηκαν μέσω νομοθετικών διαταγμάτων τα οποία και ψηφίστηκαν από την Εκκλησία του Δήμου¹⁹ και με τον τρόπο αυτό επιβλήθηκαν στους αρεοπαγίτες που ήταν υποχρεωμένοι να συμμορφωθούν μέχρι την επιβολή, το 404 π.Χ., του καθεστώτος των Τριάκοντα Τυράννων κατόπιν της ήττας των Αθηναίων στους Αιγός

¹⁸ Η *Ηλιαία* θεωρείτο το κυριότερο δικαστικό σώμα του αρχαίου αθηναϊκού κόσμου. Συναπαρτιζόταν εξ' ολοκλήρου από ενόρκους κατόπιν κληρώσεως από τον κύκλο των Αθηναίων πολιτών που είχαν υπερβεί το τριακοστό έτος της ηλικίας τους και δη χωρίς να απαιτείται να έχουν οι συμμετέχοντες στην κλήρωση ιδιαίτερες δικαστικές γνώσεις προκειμένου να αναδειχθούν Ηλιαστές. Η Ηλιαία αριθμούσε συνολικά 6.000 δικαστές εκ των οποίων οι 1.000 ήσαν αναπληρωτές των υπολοίπων. Η επιλογή γινόταν επί τη βάση των 10 φυλών της αρχαίας Αθήνας που καθεμία εξ' αυτών συμμετείχε στο υπό εξέταση λαϊκό δικαστήριο με 600 μέλη. Τα τμήματα της Ηλιαίας ήταν στο σύνολό τους 10 και συνεδρίαζαν σε καθημερινή βάση – σπάνια όμως ταυτόχρονα – εκτός από τις τρεις τελευταίες ημέρες κάθε μήνα ως και τις ημέρες εκείνες που συνεδρίαζε η Εκκλησία του δήμου. Από πλευράς δικονομικής αξίζει να εισφερθεί ότι οι κατηγορούμενοι αναλάμβαναν συνήθως οι ίδιοι την υπεράσπισή τους με τη βοήθεια ενός φίλου ή συγγενή, περιοριζόμενοι χρονικά στην υπεράσπισή τους από το χρονομετρικό σύστημα της κλεψύδρας. Σε ιδιαίτερα κρίσιμες περιπτώσεις ήταν δυνατό να ανατεθεί η συγγραφή της αγόρευσής τους σε επαγγελματία λογογράφο (ως ήταν λ.χ. ο Λυσίας). Το τέλος της δίκης επερχόταν με τη λήψη αποφάσεως κατόπιν διενέργειας ψηφοφορίας που ήταν μυστική. Σε περίπτωση ισοψηφίας αξίζει να υπογραμμιστεί ότι ο κατηγορούμενος αθωνόταν καθότι γινόταν δεκτό ότι είχε την ψήφο της θεάς Αθηνάς των αρχαίων που σύμφωνα με τη μυθολογική παράδοση προήδρευε των δικών της πόλης της Αθήνας.

¹⁹ Η *Εκκλησία του Δήμου* ήταν το κυρίαρχο πολιτειακό όργανο της κλασικής Αθήνας στο οποίο διατηρούσαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι Αθηναίοι πολίτες που είχαν υπερβεί το 20^ο έτος της ηλικίας τους. Οι συνεδριάσεις του λάβαιναν χώρα 36 φορές το χρόνο, συχνότητα που διευκόλυνε τη συμμετοχή όλων των μελών του σε ετήσια βάση. Η *μισθοφορά* (καθιερωθείσα από το 440 π.Χ. και εντεύθεν υπό του Περικλή) ήταν μία ακόμη ρύθμιση που διευκόλυνε την αθρόα προσέλευση πολιτών των κατώτατων οικονομικών τάξεων στο προκείμενο δημοκρατικό σχήμα: Πρόκειται για τη θεσμοθετημένη αμοιβή – ένα είδος μισθού – των συμμετεχόντων στα δημόσια λειτουργήματα προς κάλυψη των οικονομικών απωλειών που είχαν λόγω του ότι ενδεχομένως ήταν αναγκασμένοι να εγκαταλείπουν την εργασία τους με τον αντίκτυπο που κάτι τέτοιο ήταν βέβαιο ότι είχε στα εισοδήματά τους. Τόπος συνελεύσεων της εκκλησίας του δήμου ήταν η Πνύκα στην οποία τον 5^ο π.Χ. αιώνα χωρούσαν έως 6.000 πολίτες – αριθμός που θεωρούνταν εξάλλου απαραίτητος για τη λήψη σημαντικών αποφάσεων, μέτρο που προστάτευε τη λαϊκή βούληση από προσπάθειες χειραγώγησής της. Στις αρμοδιότητες της λαϊκής συνελεύσεως της Πνύκας, ήτοι της Εκκλησίας του Δήμου, περιλαμβάνονταν μεταξύ άλλων η εκλογή των αρχόντων, η στρατιωτική και ναυτική προετοιμασία, η εξωτερική πολιτική, οικονομικά και νομοθετικά ζητήματα καθώς και κάθε είδους πολιτικές, αλλά και θρησκευτικές υποθέσεις. Το σημαντικότερο ωστόσο χαρακτηριστικό της Εκκλησίας του Δήμου το οποίο εξάλλου επισφράγιζε το δημοκρατικό της χαρακτήρα ήταν το δικαίωμα συμμετοχής όλων των πολιτών ανεξαρτήτως οικονομικής επιφανείας, με προφανή υπεροχή των κατώτερων και ασθενέστερων περιουσιακά, γεγονός που παραπέμπει σε ένα περισσότερο δημοκρατικό-πλειοψηφικό κριτήριο λήψης αποφάσεων.

Ποταμούς η οποία και επισφράγισε την τρίτη και τελευταία φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου²⁰.

Το 457 π.Χ., περί τα έξι χρόνια από το θάνατο του Εφιάλτη, ο θεσμός των αρχόντων έγινε επιτέλους προσιτός και στην κατώτατη τάξη πολιτών, τους ζευγίτες. Το έργο του προς την κατεύθυνση της εκδημοκράτησης της πόλης των Αθηνών ολοκληρώθηκε, κατόπιν μιας αποτυχημένης προσπάθειας εκ μέρους του Κίμωνα το ανατρέψει, από το διάδοχό του Περικλή που συνέχισε την περικοπή των εξουσιών του Αρείου Πάγου του οποίου τη δικαστική αρμοδιότητα περιόρισε αποκλειστικά στις υποθέσεις φόνου εκ προμελέτης και εμπρησμού, καταλείποντας τις έτερες ποινικές αρμοδιότητες, ως και τις υποθέσεις που αφορούσαν μη-προμελετημένους φόνους σε άλλα δικαστήρια. Το κίνητρο εξάλλου που προσέφερε για την αθρόα συμμετοχή των πολιτών σε αυτά ήτο άνευ ετέρου επαρκώς δελεαστικό καθότι καθιέρωσε την αμοιβή των μελών των λαϊκών δικαστικών σωμάτων ως αντιστάθμισμα των κερδών που έχαναν από την εργασία τους εξ' αιτίας της

²⁰ Από πλευράς ιστορικής αξίζει να εισφερθεί – προς αρτιότερη κατανόηση των μεταβατικών φάσεων του δημοκρατικού πολιτεύματος της αρχαίας Αθήνας – ότι η ναυμαχία στους Αιγός Ποταμούς εκτυλίχθηκε ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες το 405 π.Χ., στο σημερινό Ελλήσποντο ή Δαρδανέλια. Κατέληξε στη συντριπτική ήττα του στόλου των Αθηναίων και για το λόγο αυτό σήμανε και το συλλήβδην τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Κατά την αντιπαράθεση των στόλων τους έναντι των Σπαρτιατών οι Αθηναίοι τους προκάλεσαν να ναυμαχήσουν άμεσα, πλην όμως ο αρχηγός τους Λύσανδρος δεν ανταποκρίθηκε στην πρόκλησή τους αυτή. Ακολούθως και καθότι υπήρξε αναμφισβήτητη στασιμότητα στην πορεία της σύγκρουσης που καθυστέρουσε να εκκινήσει οι Αθηναίοι απεφάσισαν να αποβιβάστούν στη δυτική ακτή των Δαρδανελίων, στη θέση Αιγός Ποταμοί, προκειμένου να εφοδιαστούν τρόφιμα. Τη διανοιγόμενη αυτή ευκαιρία δεν άφησε ανεκμετάλλευτη, όμως, ο Λύσανδρος που επιτέθηκε αιφνιδιάζοντας τους αντιπάλους του: Άπαντα τα αθηναϊκά πλοία κατελήφθησαν και δη αφύλακτα με εξαίρεση εννέα μόνον που κατόρθωσαν να διαφύγουν. Όλοι οι αιχμάλωτοι Αθηναίοι εκτελέστηκαν με μοναδική αναφερόμενη εξαίρεση το στρατηγό Αδείμαντο (που κατά μία εκδοχή πρόδωσε τους συμπατριώτες του και με τον τρόπο αυτό διεσώθη, ενώ κατ' άλλους ο Λύσανδρος του χάρισε τη ζωή λόγω της διαλλακτικότητας της στάσης που είχε εκδηλώσει έναντι των αποστατών της αθηναϊκής συμμαχίας). Κατόπιν της συντριπτικής αυτής ήττας των Αθηναίων οι Λακαϊδεμόνιοι συνέστησαν στην πόλη των Αθηνών μία ολιγαρχική κυβέρνηση τριάντα ατόμων, τους αποκαλούμενους Τριάκοντα Τυράννους, που διήρκεσε μόλις 8 μήνες κατά το έτος 404 π.Χ. Η Εκκλησία του Δήμου προέβαλε, ως καίριο δημοκρατικό σώμα που ήταν, σθεναρή αντίδραση στην ολιγαρχική αυτή στροφή που ορθώνονταν μπροστά της και που κατέληξε να διατηρήσει ακέραια όλως επιλεκτικά τα δικαιώματα μονάχα 3.000 ατόμων που έπρεπε απαραίτητως να πρόσκεινται φιλικά στην παράταξη των τυράννων που ως επικεφαλή τους είχαν τον Κριτία. Οι αντίπαλοί των Τριάκοντα μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να βρουν αιφνίδιο θάνατο και δη χωρίς προηγούμενη δικαστική ακρόαση. Το πέρας της εξουσίας των Τριάκοντα Τυράννων επήλθε κατά το μήνα Ιανουάριο του 403 π.Χ. ότε εκδιώχθηκαν, κατόπιν οκτάμηνης παραμονής τους στην εξουσία, από το Θρασύβουλο.

συμμετοχής και απασχόλησής τους σε δικαστικά και ανακριτικά καθήκοντα. Η έξυπνη πολιτική επιλογή του Περικλή των κλασικών αθηναϊκών χρόνων τον κατέστησε ιδιαιτέρως προσφιλή στρατηγό στην πόλη της Αθήνας στην οποία κατ' αποτέλεσμα εδραίωσε τους δημοκρατικούς θεσμούς καθιστώντας τους αναπόσπαστο στοιχείο της άνευ προηγουμένου ακμής που γνώρισε η πόλη του κατά τους κλασικούς χρόνους.

Κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας των Τριάκοντα Τυράννων στην αρχαία Αθήνα περί το έτος 404 π.Χ. οι εξουσίες του Αρείου Πάγου φαίνεται να ενισχύθηκαν καθότι το σαφέστατα αντιδημοκρατικό αυτό καθεστώς επιθυμούσε με κάθε τρόπο να ανατρέψει τη δημοκρατική τροπή που το πολίτευμα της πόλης είχε ακολουθήσει πιστά κατόπιν της μεταρρυθμίσεως του Εφιάλτη και της εμπεδώσεώς της από το διάδοχό του Περικλή²¹. Και μετέπειτα, ωστόσο, της ανατροπής των Τυράννων που επακολούθησε σε χρονικό διάστημα μικρότερο του έτους (:συγκεκριμένα μετά την πάροδο 8 μηνών) οι αρεοπαγίτες διατήρησαν κάποιες από τις ενισχυμένες αρμοδιότητές τους. Τον 4^ο αιώνα που ακολούθησε ο έλεγχος των μελών του Αρείου Πάγου άρχισε να γίνεται πιο στενός μιας και καλούνταν να απολογηθούν για τη διαχείρισή τους ενώπιον των Λογιστών. Το ίδιο, μάλιστα, το σώμα του Αρείου Πάγου μπορούσε να εκδιώξει οποιοδήποτε από τα μέλη του προσωρινά, αποπομπή που ωστόσο δεν αργούσε να γίνει και οριστική σε περίπτωση που επικυρωνόταν από το λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας. Με τον τρόπο ωστόσο αυτό και την αυστηρότητα του ελέγχου που υφίσταντο οι αρεοπαγίτες (για τους οποίους, μάλιστα, καταγράφεται πως απαγορευόταν ακόμη και να γράφουν κωμωδίες) κατόρθωσαν να διατηρήσουν τη φήμη ως ενός από τα πλέον αξιόπιστα και ενάρετα σώματα που για το λόγο αυτό

²¹ Σύμφωνα με την άποψη που εκφράζεται στο άρθρο της Gertrude Smith, έ.α., σελ. 75. Πλην, όμως, σύμφωνα με την εκδοχή που παρουσιάζει (πιο συνοπτικά, βέβαια) ο Σπύρος Κανίνιας (έ.α., σελ. 530) ο Άρειος Πάγος κατά τη διάρκεια της επικυριαρχίας των Τριάκοντα στην αρχαία Αθήνα ουδόλως ενισχύθηκε ως θεσμός.

επιβίωσε ως θεσμός στην πάροδο των αιώνων. Η αρμοδιότητά του σε υποθέσεις προμελετημένων ανθρωποκτονιών, θανατηφόρων δηλητηριάσεων και εμπρησμών παρέμεινε ανέπαφη, όπως και η εποπτεία που του επιφυλάσσονταν σε περιπτώσεις θρησκευτικών ζητημάτων με πλέον χαρακτηριστικό όλων αυτό της κοπής των ιερών ελαιόδενδρων της Αθηνάς. Ενίοτε στον Άρειο Πάγο ανετίθετο και ανεξάρτητη αρμοδιότητα επί συγκεκριμένων ιδιάζουσας σοβαρότητας υποθέσεων και ανεξάρτητα από το είδος της αξιόποινης πράξης. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται αυτό της μάχης της Χαιρώνειας με το πέρας της οποίας οι σεπτότεροι των δικαστών της Αθήνας κλήθηκαν να τιμωρήσουν (και δη με τη θανατική ποινή) εκείνους που είχαν εγκαταλείψει την πόλη τους.

Αναφορές στον Άρειο Πάγο απαντάμε μέχρι και τον 4^ο αιώνα μετά Χριστόν, δηλαδή κατά τη ρωμαϊκή περίοδο οπότε και επανήλθε δυναμικά στο προσκήνιο ως ιδιαίτερα σημαντικό δικαστικό σώμα. Δε στελεχωνόταν πλέον από πρώην άρχοντες που αυτόματα με το πέρας της θητείας τους μπορούσαν να γίνουν μέλη του αλλά το αξίωμα κατέστη κληρωτό. Σύμφωνα με κείμενα επιγραφών που μας διασώζονται το συμβούλιο των αρεοπαγιτών έπαιζε καίριο ρόλο στη διακυβέρνηση των Ρωμαίων, διατηρώντας σε όλο του το μεγαλείο την πρότερή του αίγλη, γεγονός που αφεαυτό πιστοποιεί τη διαχρονικότητά του ως θεσμού των χρόνων εκείνων καθότι δε μπορεί να αμφισβητηθεί ότι είναι από τους λίγους που κατόρθωσαν να επιβιώσουν – και δη ως ακρογωνιαίος λίθος του εκάστοτε πολιτεύματος – επί δέκα σχεδόν αιώνες.

V. Η μετεξέλιξη της έννοιας της δικαιοσύνης στους αρχαιοελληνικούς χρόνους μέχρι την Αισχύλεια έκφασή της στην τριλογία Ορέστεια

Το κυρίως θέμα το οποίο πραγματεύεται η τριλογία της Ορέστειας του Αισχύλου είναι πράγματι η δίκη: αντιμετωπίζεται καταρχήν ως μία κοσμική αρχή διατήρησης της συμπαντικής τάξης που διατρέχει τις σχέσεις-συναλλαγές όμοια στους αθάνατους και τους θνητούς²². Προσωποποίησή της για τους αρχαίους δεν ήταν άλλη από τη θεά Θέμιδα. Η Θέμις ήταν τιτανίδα, θεωρούνταν κόρη του Ουρανού και της Γης (τουλάχιστον σύμφωνα με τα όσα μας μεταφέρει ο Ησίοδος στη Θεογονία του)²³, παλαιά σύζυγος του Δία (δεύτερη κατά σειρά από το σύνολο επτά που αποδίδονται στον αρχηγό του δωδεκαθέου) και θεά της δικαιοσύνης και της μαντικής. Η έννοια της ένωσης της Θέμιδος μετά του Διός έχει την εξής σημασία: Ο ύψιστος μεταξύ των θεών της αρχαιότητας Δίας, άρχων του Ουρανού και της Γης, δε μπορεί παρά να ασκεί την εξουσία του σύμφωνα με τις επιταγές της ηθικής, υπακούοντας πάντοτε στο ιερό δίκαιο που διατρέχει το σύμπαν. Από τη σύζευξη αυτή της τιτανίδος με το θεό Δία η Θέμις απέκτησε τρία τέκνα, τις αποκαλούμενες Ώρες που τους δόθηκαν τα ονόματα Ευνομία, Δίκη και Ειρήνη (πιστά προς τα όσα μας διασώζει ο Ησίοδος στη Θεογονία πάντοτε). Ως τέκνα τους συνήθως θεωρούνται και οι τρεις Μοίρες, ήτοι η Κλωθώ, η Λάχεσις και η Ατροπός, καθώς και οι Θεμιστιάδες Νύμφες, ενώ σύμφωνα με κάποιες πηγές και οι Εσπερίδες. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Αισχύλο και σε απόκλιση από την παράδοση που θέλει τη θεά Θέμιδα να γεννά μόνο

²² Οράτε σχετική ανάλυση εις Anthony J. Podlecki, *The political background of Aeschylean tragedy*, δεύτερη έκδοση έτους 1999 (η πρώτη τοποθετείται στο 1966) υπό την εκδοτική επιμέλεια του Bristol Classical Press, σελ. 63 επ.

²³ Σύμφωνα με τα όσα μνημονεύονται στην εγκυκλοπαίδεια του Πάπυρου η γέννηση της Θέμιδος έλαβε χώρα όταν ο λαμπρός Ουρανός κάλυψε την εορταστικά στολισμένη Γη και από την ένωσή τους αυτή γεννήθηκε μία κόρη που απέκτησε από τους γονείς της τη δύναμη να βάζει την τάξη στα επίγεια δρώμενα.

κόρες υιός της υπήρξε ο Προμηθέας (συναφείς αναφορές μπορεί να ανεύρει κανείς στο έργο του Προμηθέας Δεσμώτης). Η Θέμις, πέρα από θεά της δικαιοσύνης και ξεχωριστή για την ομορφιά και τη νιότη της (εξ' ου και τα επίθετα αγλαόμορφος, καλυκώπις και αιδοίη τα οποία χρησιμοποιούνταν για να τη χαρακτηρίσουν οι αρχαίοι), ήταν παράλληλα και κάτοχος της μαντικής τέχνης. Μας διασώζεται πως οι προφητείες ήταν το κύριο καθήκον της Θέμιδος (: κατά τον Αισχύλο, μάλιστα, προφητεύει και για το γιο της Προμηθέα τα όσα θα του συμβούν), ενώ πέραν αυτού γίνεται δεκτό πως ήταν η εφευρέτρια του χρησμού τον οποίο αξιοποίησε ακολούθως κατεξοχήν ο θεός Απόλλωνας, καθώς και θεά του όρκου.

Επιστρέφοντας στη θεματική του Αισχύλου παρατηρούμε μία αμφισημία στην έννοια που εκλαμβάνει η Δίκη στις επιμέρους τραγωδίες της Ορέστειας, ιδιαίτερα δε στις Ευμενίδες - την τρίτη κατά σειρά και ακροτελεύτια. Ως *δίκη* ο αρχαίος τραγικός μας εκλαμβάνει πέραν της αφηρημένης έννοιας της δικαιοσύνης και τη διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου στο οποίο κατέφευγαν οι αρχαίοι προς επίτευξη της απονομής της δικαιοσύνης στις καθημερινές τους σχέσεις. Γιατί χωρίς τη διαδικασία αυτή η δικαιοσύνη των θεών δε θα μπορούσε ποτέ με τρόπο αυτόματο να μεταφερθεί στο θνητό κόσμο, χωρίς τη χρήση δηλαδή του «οχήματος»-μέσου του νόμου. Το δίκαιο των θεών, λοιπόν, προκειμένου να τύχει εφαρμογής είναι αναγκαίο να μετουσιωθεί σε γραπτό σύστημα κανόνων η εφαρμογή ή παράβαση των οποίων, η τήρησή τους δηλαδή, κρίνεται μέσω του θεσμού των δικαστηρίων. Αυτό είναι το μήνυμα που περνά μέσω της τραγωδίας του ο Αισχύλος. Σε διαφορετική περίπτωση, ήτοι σε περίπτωση που δεν τηρηθεί συγκεκριμένο τυπικό για τη μεταφορά του θείου δικαίου και το μετασχηματισμό του σε συγκεκριμένα και απτά ανθρώπινα δεδομένα, εμφανής ελλοχεύει ο κίνδυνος αυθαιρεσίας και αδυναμίας σωστής τομής των επίδικων διαφορών. Το ζήτημα αυτό υπήρξε αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος σε

παλαιότερες του τραγικού εποχές όταν οι δικαιοί κανόνες ήσαν εθιμικοί και δε θα μπορούσαν παρά να αφήνουν άκρατα περιθώρια αυθαίρετης ερμηνείας (και παρερμηνείας, φυσικά). Ως μεγάλο, λοιπόν, βήμα στη δικαιοκή εξέλιξη των ανθρωπίνων κοινωνιών (και της αρχαιοελληνικής, φυσικά) θα πρέπει άνευ ετέρου να θεωρηθεί η καθοριστική αυτή μετάβαση σε ένα γραπτό σύστημα δικαίου που – όπως ήδη μνημονεύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας – συντελέστηκε το πρώτον στην Αθήνα της αρχαιότητας διά της κωδικοποίησης του Δράκοντα η οποία παρά την αυστηρότητά της σε συμβολικό επίπεδο υπήρξε καίριας σημασίας και κρίσιμο εξελικτικό στάδιο σε (πολιτισμικά) ζητήματα απονομής δικαιοσύνης.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, στις απαρχές ενός πρώιμου αυτοτελούς νομικού βίου των αρχαίων πόλεων-κρατών που ήρθε να αντικαταστήσει τον προγενέστερο νομικό βίο της επικής και μηκυναϊκής περιόδου (καθώς και της απαρχής των πόλεων-κρατών) ο οποίος δέον όπως χαρακτηριστεί ως έκδηλα απολυταρχικός στη βάση του²⁴: Ο βασιλιάς των προγενεστέρων ιστορικών σταδίων πολιτειακής εξέλιξης ήταν ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός - η κατ' ουσίαν απόλυτα συγκεντρωτική ενσάρκωση του κράτους που καθόριζε τα πρόσωπα της εκτελεστικής εξουσίας και τον τρόπο της διοίκησής του. Ο πληθυσμός των υποτελών της βασιλικής εξουσίας (αυτής της πρώιμης μορφής διακυβέρνησης στην αλυσίδα των πολιτευμάτων που ακολούθησαν εν σχέση με τον τρόπο οργάνωσης των ανθρωπίνων κοινωνιών) ήταν οργανωμένος κατά την χρονική εκείνη περίοδο σε ομάδες αποκαλούμενες στη μονάδα τους *οίκος* ή *γένος* (οι οίκοι και τα γένη των βασιλικών χρόνων). Η οργάνωση αυτή ήταν αναγκαία προς αρτιότερη προάσπιση των συμφερόντων των ατόμων που προκειμένου να προστατευθούν έναντι των μοναρχών ήταν κατά κάποιον τρόπο αναγκασμένοι να οργανωθούν με βάση τα κοινά τους συμφέροντα και τις εστίες των προβλημάτων που

²⁴ Οράτε σχετική ανάλυση εις Γεωργίου Πετροπούλου, *Πνεύμα και εξέλιξις του αρχαίου ελληνικού δικαίου*, Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου 1935, σελ. 62 επ.

αντιμετώπιζαν στον καθημερινό τους βίο. Συνεπεία αυτού άρχισαν να κάνουν παράλληλα την εμφάνισή τους μία πλειάδα ανεξάρτητων μεταξύ τους δικαίων (των οίκων, των γενών, των οργεώνων) που συνυπήρχαν μετά του υπερτέρου βασιλεόθεν καθορισμένου στο οποίο και όφειλαν άπαντες να υποτάσσονται. Τιοιουτοτρόπως, συν τη παρόδω του χρόνου οι συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων βελτιώνονταν καθότι οι διάφορες ομάδες ενεργούσαν παράλληλα ως ομάδες πίεσης του όποιου άρχοντα ή βασιλέα αλλά, φυσικά, χρειάστηκε να συντελεστούν πλείστα εισέτι βήματα προόδου προκειμένου να μπορεί βάσιμα να γίνεται λόγος για αντιπροσώπευση της λαϊκής βούλησης στον τρόπο διακυβέρνησης ενός οιουδήποτε πολιτειακού τύπου. Απόδειξη του γεγονότος ότι η μετάβαση (από την απολυταρχία προς τη φιλελεύθερη πόλη-κράτος ενν. και από την έννοια του υπηκόου σε αυτή του πολίτη αντίστοιχα) επ' ουδενί υπήρξε ακαριαία και το γεγονός ότι σε λίαν προκεχωρημένη ιστορικά χρονική περίοδο τα επιμέρους δίκαια των διαφόρων ομάδων παρέμεναν υφιστάμενα παρά την οργάνωση πλέον ολόκληρων πόλεων, δημιουργούνται με τον τρόπο αυτό μία πολλαπλότητα δικαίων και, φυσικά, αναπόφευκτα μία εν δυνάμει συγκρουσιακή κατάσταση εντός των κόλπων του αυτού κοινωνικού σχηματισμού. Η πόλη, ειδικότερα, περιελάμβανε επιμέρους συνοικισμούς που δεν ήταν άλλο παρά μία εξελιγμένη μορφή της ομάδας των οίκων και των γενών εμπεριέχουσα στην ίδια την οργάνωσή της το σπέρμα ενός καινού δημοσίου δικαίου.

Εντός του νέου σχηματισμού της πόλεως-κράτους τα ιδανικά που αντικατόπτριζαν το πνεύμα του πολιτεύματος έτειναν στα εξής δύο: από πλευράς εξωτερικών σχέσεων στην *ανεξαρτησία*, από εσωτερικής δε οπτικής στην *αυτονομία*. Η *ισότητα* ανεδείχθη άμεσα, υπό το καινοφανές αυτό πολιτειακό πρίσμα, σε καίριας σημασίας αγαθό – θεματοφύλακα της ελευθερίας και προστατίδα των καθ' έκαστον συμφερόντων των ατόμων. Η σύμπνοια, ωστόσο, ήταν εξίσου σημαντική για την

επιβίωση του δημοκρατικής εμπνεύσεως πολιτικού σχηματισμού που νυν τίθεται υπό εξέταση και για το λόγο αυτό το κοινό συμφέρον της πολιτείας στην οποία τα άτομα ανήκαν αποτελούσε εν πάσει περιπτώσει τον ακρογωνιαίο λίθο της οργάνωσης των πολιτών που καλούνταν ενίοτε να θυσιάσουν προσωπικές τους σκοπιμότητες και φιλοδοξίες προς υπεράσπιση και προστασία του συλλήβδην καλού. Η εδαφική κυριαρχία αποτελούσε, φυσικά, τον ακρογωνιαίο λίθο της πολιτείας, όπερ μεθερμηνεύεται σε απαραίτητο συστατικό για την επιβίωσή της πόλεως-κράτους που απέκτησε μάλιστα πολύ συγκεκριμένο νομικό μανδύα – αυτόν του νομικού προσώπου. Εντός αυτού του πλαισίου πολιτειακών και κοινωνικών δραστηριοτήτων άρχισαν να κάνουν δειλά την εμφάνισή τους οι πρώτοι νομικοί κανόνες που ήσαν (κατά τα αναμενόμενα) καταρχήν άγραφοι και υποτυπώδεις, έχοντες τη μορφή ενός εθιμικού κατά βάση δικαίου. Το περιεχόμενό τους καθορίζονταν από τις καθημερινές πρακτικές ανάγκες των πολιτών και μεταβάλλονταν με το ίδιο κριτήριο, εκφεύγοντας την ατραπό της καθοριστικής θρησκευτικής επιρροής και χειραγώγησης των προγενέστερων χρόνων και προσδίδοντας με τον τρόπο αυτό αμιγώς δημοκρατικά χαρακτηριστικά στους άγραφους κανόνες της νέας τάξης πραγμάτων των αρχαίων.

Το δίκαιο της πόλεως-κράτους, όπως σωστά παρατηρείται²⁵, ήταν ένα εμφανώς ανθρώπινο κατασκεύασμα προορισμένο να υπηρετεί τις ανθρώπινες ανάγκες της εποχής. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δε σημαίνει πως ήταν πλήρως απαλλαγμένο από τις θρησκευτικές αντιλήψεις και δοξασίες που ήταν διάχυτες στον καθημερινό βίο των πολιτών και διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη διάπλαση της επικυρίαρχης ηθικής και πολιτισμικής τάξης. Η διάκριση των ανθρώπων σε πολίτες και μη, ως και σε ελεύθερους και δούλους ουδέποτε εξαλείφθηκε, εξάλλου, από την αρχαία Ελλάδα της προωθημένης σε οργανωτικό επίπεδο εποχής των πόλεων-

²⁵ Από τον Πετρόπουλο, έ.α., σελ. 66-67.

κρατών: Πρόκειται για ένα είδους ταξικής διαστρωμάτωσης που απαντάται εν μέσω δημοκρατικών θεσμών και άγει αφεύκτως σε σκέψεις αναφορικά με τη φύση και την ακεραιότητα της επιτευχθείσας δημοκρατικής συνείδησης των κοινωνιών. Εκείνο στο οποίο δύναται κανείς να καταλήξει είναι πως στην πραγματικότητα ποτέ δεν έπαψαν να υφίστανται οι εξουσιαστικές σχέσεις στην αρχαιότητα (: κάτι τέτοιο, φυσικά, ούτε η σύγχρονη κοινωνική διαστρωμάτωση και πολιτειακή οργάνωση μπορεί να περηφανευτεί ότι το έχει επιτύχει), ενώ την καθοριστική επιρροή στη διαμόρφωση των κανόνων δικαίου (ασχέτως του κατά πόσο αυτοί είχαν αποτυπωθεί ή όχι σε έγγραφη μορφή) είχαν εκείνοι που εξέφραζαν την πλειονότητα των πολιτών. Ως κρίσιμο σημείο προόδου δε μπορεί παρά να θεωρηθεί το ότι οι θεσμοί τροποποιούνταν κατά τις περιστάσεις με βασικό γνώμονα το αίσθημα των προσώπων εκείνων επί των οποίων εφαρμόζονταν. Το μεγαλείο της αρχαίας Αθήνας, λοιπόν, διαπιστώνει κανείς ότι οικοδομήθηκε στη βάση φιλελεύθερης και καθ' όλα δημοκρατικής (και όχι δημαγωγικής όπως μάλλον στις μέρες φαίνεται να είναι η επικρατούσα τάση εξελικτικής – προς το χειρόν, φυσικά – επιρροής) πολιτικής που, ωστόσο, ουδέποτε απαλλάχθηκε από τον ψόγο της εξυπηρέτησης μιας πλειοψηφικής δημοκρατίας που δεν αποτίναξε από την καθημερινότητά της την προκατάληψη που με σαφήνεια αφήνει να διαφανεί η διάκριση σε πολίτες και μη-πολίτες, καθώς και ο υποβιβασμός του ρόλου του γυναικείου φύλου το οποίο, όπως και όσοι δεν είχαν την ιδιότητα του πολίτη, δεν επιτρεπόταν να συμμετάσχει σε πολιτικά αλλά και έτερα καίριας σημασίας δρώμενα (λ.χ. θεατρικές παραστάσεις, αθλητικές εκδηλώσεις, κ.ά.). Πλην όμως προς μόρφωση αντικειμενικής εικόνας πρέπει να υπογραμμιστεί πως η Αθήνα της κλασικής αρχαιότητας έκανε σημαντικά βήματα προς την εξαφάνιση γενικότερα προσβλητικών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καταστάσεων (υπομνηστέοι στο σημείο αυτό οι νόμοι του Σόλωνος σχετικά με την άρση των

χρεών και την απαγόρευση του δανεισμού επί σώμασι για τα οποία εκτενέστερη αναφορά έχει ήδη προηγηθεί σε προγενέστερο κεφάλαιο). Δέον, επιπρόσθετα, όπως μνημονευθεί ότι η ταξική διαστρωμάτωση στην αρχαία πόλη των Αθηνών δεν ήταν τέτοια ώστε να δημιουργεί στεγανά, αλλά (προς τιμήν του πολιτεύματος) δίνονταν η δυνατότητα τόσο στους μη-πολίτες να ενταχθούν στην κατηγορία των πολιτών όσο και στους δούλους να εκφύγουν του ζυγού τους καθιστάμενοι απελεύθεροι.

Ήταν, λοιπόν, η δημοκρατία και η δικαιοσύνη των αρχαίων αγαθά που σταδιακά άρχισαν να απευθύνονται σε ευρύτερο φάσμα πολιτών που ως φυσικό επακόλουθο λογικό ήταν να επιδεικνύουν συνεπεία αυτού μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στο κράτος και τον τρόπο διακυβέρνησής τους. Τα δυνατά αυτά λαϊκά αισθήματα σταδιακά προσωποποιήθηκαν και θεοποιήθηκαν ως *Νέμεσις* και *Θέμις* στον αντίποδα των οποίων βρίσκεται η *αιδώς* υπό την έννοια του συναισθήματος ντροπής και τύψεως συντείνοντας στην αποκατάσταση της ηθικής και δικαιοσύνης τάξης. Με την πάροδο του χρόνου η μετεξέλιξη των περί δικαίου αντιλήψεων ήγε στη χρησιμοποίηση του όρου *Θέμις* προς υποδήλωση του κανόνος εν γένει που και αυτός με τη σειρά του θεοποιείται για να εξελιχθεί σε μετέπειτα χρονικό στάδιο στην έννοια του κανόνα δικαίου. Ο τελευταίος αυτός καταλήγει να παραχωρήσει τη θέση του στον όρο *Δίκη* η οποία καταρχήν αποκτά (κατά τα καθιερωμένα πλέον στο πεδίο της απονομής δικαιοσύνης) θεϊκή υπόσταση, ενώ μεταγενέστερα καταλήγει να αποκτά τη σημασία της δικαστικώς ενασκούμενης αξιώσεως²⁶. Τη δίκη, τέλος, εκτοπίζει ο *Νόμος* που ταυτίζεται εννοιολογικά με τον κανόνα δικαίου από πλευράς ρεαλιστικής επισκόπησης και χωρίς την παρεμβολή του θεϊκού παράγοντα. Φυσικά, οι διαδοχικές αυτές μεταβάσεις δεν έλαβαν χώρα παρά σε χρονικό βάθος και υπό την επίδραση πολλαπλών κοινωνικών ζυμώσεων και πολυετούς εμπειρικής εφαρμογής. Για το λόγο

²⁶ Οράτε σε Πετρόπουλο Γ., έ.α., σελ. 70.

αυτό και ο παντελής εξοβελισμός του θρησκευτικού στοιχείου, καθώς και της αρχής του δικαίου του ισχυρότερου από το γενικότερο δικαιοῦ πεδίο της εποχής των αρχαίων δεν επετεύχθη την εποχή της διαμόρφωσης της πόλης-κράτους. Εκδηλώσεις του γεγονότος αυτού συνιστούν τόσο η αντίληψη που κυριαρχούσε ότι η οργάνωση της πειθαρχημένης κοινωνικής συμβιώσεως εποπτεύεται από θεούς όπως η Αθηνά και ο Απόλλωνας (:απόηχο, εξάλλου, της οποίας -αντιλήψεως ενν.- απαντάμε με ιδιαίτερη ενάργεια στην τριλογία της Ορέστειας του Αισχύλου) όσο και το ότι οι πρώτοι νομοθέτες θεωρούνταν πρόσωπα εμπνευσμένα από τους ίδιους τους θεούς. Ως πρωτοεμφανιζόμενοι εισηγητές νόμων αναφέρονται οι Λυκούργος (στη Σπάρτη), Ζάλευκος και Χαρώνδας η ιστορική ύπαρξη των οποίων, ωστόσο, στασιάζεται. Ακολουθούν οι αδιαμφισβήτητα υπαρκτοί νομοθέτες Δράκοντας και Σόλωνας, ενώ σταδιακά εμπεδώνεται στη συνείδηση των κοινωνιών ως αποκλειστικό υποκείμενο δικαιωμάτων το άτομο το οποίο και απεμπολεί την αυτοτελή θέση που μέχρι τη στιγμή εκείνη διαφυλάσσονταν από τους αρχαίους για ομάδες όπως ο οίκος και το γένος με φωτεινή, όμως, εξαίρεση το θεσμό της οικογένειας.

Από πλευράς ουσιαστικής απονομής δικαιοσύνης αξίζει να υπογραμμιστεί ότι οι αρχαίοι δικαστές προάσπιζαν στα πλέον πρώιμα στάδια ανάπτυξης του θεσμού των δικαστηρίων τα δικαιώματα της κρατούσας τάξεως και αυτό χωρίς να αποκλείεται και ανεξάρτητα από το ενίοτε συμβαίνον ο δικαστής να εκδηλώνει μεροληψία βάσει προσωπικής του τοποθέτησης έναντι συγκεκριμένου ζητήματος ή να έχει κατ' άλλον τρόπο διαφθαρεί. Με την εξέλιξη, ωστόσο, των δημοκρατικών θεσμών και την εμπέδωση της ιδέας της δικαιοσύνης κατέστη δυνατό να περιοριστεί η αυθαιρεσία των λειτουργών της Θέμιδος, προς την κατεύθυνση δε αυτή καίρια αναμφισβήτητα υπήρξε η συμβολή του Αρείου Πάγου ως δικαστηρίου της αρχαίας Αθήνας. Το αττικό, άλλωστε, δίκαιο είναι εκείνο που καθρεφτίζει με τον πλέον εναργή τρόπο

τους νέους προοδευτικούς θεσμούς του δικαίου (θετικό δίκαιο) καθώς στην προκείμενη πόλη-κράτος έκαναν την εμφάνισή τους οι πλέον πρόσφορες συνθήκες για την ανάπτυξή του, γεγονός στο οποίο συνέβαλε και η εύρωστη οικονομία την οποία ε γνώρισε η Αθήνα των κλασικών χρόνων. Καθοριστική τομή προς την ουσιαστική πραγμάτωση του δικαίου πρέπει να θεωρηθεί ότι επετεύχθη διά της αποσυνδέσεως του ρόλου του δικαστή μεθ' ενός αποκλειστικά προσώπου αρμοδίου αυτού κατ' αποκλειστικότητα να κρίνει την επίδικη περίπτωση. Η λήψη αποφάσεων υπό πλειόνων συνέβαλε τα μέγιστα στη μόρφωση ενός ουσιαστικού κράτους-δικαίου, αποτελώντας άμα μέσο προαγωγής της ποιότητας του απονεμόμενου δικαίου των αρχαίων Αθηναίων. Για το λόγο αυτό απαντάμε στις Ευμενίδες του Αισχύλου την ίδια τη θεά Αθηνά να υπογραμμίζει ότι η σοβαρότητα μιας υποθέσεως επιβάλλει τη λήψη της τελικής κρίσεως όχι υφ' ενός προσώπου – ακόμη και εάν πρόκειται για την ίδια – αλλά υπό πλειόνων εκ των πλέον εξαιρετων και αδιάφθορων πολιτών της αρχαίας Αθήνας.

Εκείνο, βέβαια, στο οποίο υστερούσε η ελληνική αρχαιότητα ήταν νομικής επιστημονικής επενδύσεως της δικαστηριακής της πρακτικής, γεγονός που καθίσταται άμεσα εναργές διά μιας πρώτης παραβολής της φιλοσοφίας περί δικαίου των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων μετά της νομικής επιστήμης των Ρωμαίων. Το γεγονός αυτό της ελλιπέστατης συστηματοποίησης από πλευράς αρχαιοελληνικής μπορεί κανείς εύκολα να το ερμηνεύσει καθότι το ελληνικό δίκαιο ήταν προϊόν μόλις τριών αιώνων εξελίξεως έναντι των πέντε εκατονταετιών του ρωμαϊκού οι οποίες σημειωτέον είχαν την ευκαιρία να αξιοποιήσουν πέραν των άλλων και ολόκληρο το φάσμα της προηγηθείσας ιστορικά προόδου των αρχαίων Ελλήνων.

Από πλευράς ποινολογικής αξίζει να εισφερθεί γνωστικά ότι ο θεσμός της εξαγοράς της ποινής ήταν γνωστός και εφαρμόζονταν ήδη από την ελληνική

αρχαιότητα. Μία από τις πλέον σημαντικές τιμωρίες της εποχής αποτελούσε η ατιμία, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής το ότι έπληττε όχι μόνον τον ίδιο το δράστη αλλά σύσσωμη την οικογένειά του. Ως προς το σκοπό της ποινής αυτός τοποθετούνταν περισσότερο σε εκφοβιστικό πλαίσιο και σε δευτερεύοντα βαθμό γίνονταν μνεία (από τον Πλάτωνα συγκεκριμένα) των σωφρονιστικών ευεργετικών του συνεπειών. Σύμφωνα, μάλιστα, με την άποψη του Αριστοτέλη προεξάρχουσα αντίληψη στην απονομή της δικαιοσύνης έπρεπε να είναι η ιδέα της κοινωνικής άμυνας.

VI. Ορέστεια: Το πολιτικοκοινωνικό υπόβαθρο του έργου

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε εμφανές καθίσταται πως η τριλογία που στην παρούσα ανάπτυξη έχουμε θέσει στο μικροσκόπιο της κοινωνιολογικο-ιστορικής έρευνάς μας μόνον πολιτικά ουδέτερη δεν υπήρξε για την εποχή της. Ο Αισχύλος, ως δημοκρατικός και πολίτης της σύγχρονης του (επίσης δημοκρατικής) Αθήνας δεν παραλείπει μέσω του έργου του να αφήσει να διαφανεί η συμφωνία του με την πολιτειακή πρόοδο και τις φιλελεύθερες εξελίξεις που μόλις το 462 π.Χ., ήτοι τρία χρόνια μόνο πριν από την παρουσίαση της «Ορέστειας» το 459 π.Χ., είχαν λάβει χώρα (βλ. συναφώς τα ήδη μνημονευθέντα περί μεταρρυθμίσεως του Εφιάλτη και συμμαχίας των Αθηναίων με την πόλη του Άργους). Αν και από τους περισσότερους μελετητές ο αρχαιότερος των τραγικών μας τοποθετείται στο στίβο του μετριοπαθούς δημοκρατικού που έκανε δεκτές τις μεταβάσεις χωρίς ωστόσο να ασπάζεται ακραίες εξελικτικές προοπτικές εκ των προτεινομένων από τους συγχρόνους του οπαδούς της ριζοσπαστικής δημοκρατικής πολιτικής παράταξης λύσεων, υφίστανται επιστημονικές τοποθετήσεις που, χωρίς να απαρνιούνται το δημοκρατικό του (και δη παρά την αριστοκρατική του προέλευση) πνεύμα, κρίνουν το έργο του διαχρονικό – όπως και η πράξη εξάλλου έχει αποδείξει – λόγω των μηνυμάτων τα οποία προσπαθεί να μεταλαμπαδεύσει στο κοινό του που δε φαλκιδεύονται στη σύγχρονή του πραγματικότητα αλλά ενσαρκώνουν μία γενικότητα και κάνουν τόσο διευρυμένη αναφορά ώστε να αποκτούν δυνατότητα εφαρμογής σε κάθε εν δυνάμει κοινωνικό σχηματισμό και όχι μόνον στην πόλη-κράτος της εποχής του που άφευκτα υπήρξε

σημείο αναφοράς για τον Αισχύλο (ευτυχώς, ωστόσο, χωρίς να συνιστά παγίδα περιορισμού της σκέψης του)²⁷.

Το ότι και τα τρία μέρη της τριλογίας Ορέστεια του Αισχύλου είναι μεστά σύνθετης νομικής ορολογίας και δη ακόμη και στην περιγραφή σκηνών που δεν σχετίζονται με τη στενή έννοια της ακροαματικής διαδικασίας ενώπιον δικαστηρίου, εν προκειμένω ενώπιον του Αρείου Πάγου – την οποία, εξάλλου, απαντάμε μόνον στην τρίτη κατά σειρά τραγωδία του, τις Ευμενίδες που για το λόγο αυτό είναι και η πλέον σημαντική από πλευράς νοηματικής – επ’ ουδενί επιτρέπεται να θεωρηθεί συμπτωματικό ή εικη και ως έτυχε διατυπωθέν από πλευράς του τραγικού ποιητή²⁸. Το ακριβώς αντίθετο, μάλιστα, συμβαίνει: Ο Αισχύλος όχι απλά κάνει χρήση νομικών εκφράσεων αλλά επιλέγει επιπρόσθετα την τοποθέτησή τους σε εμφανή σημεία εισαγωγικά διαλόγων ή μεταβατικών χορικών που προωθούν την εξέλιξη του έργου ακριβώς γιατί επιθυμία του είναι να προσδώσει στην τριλογία το νομικό εκείνο χαρακτήρα που επιθυμεί και που του είναι απαραίτητος ούτως ώστε το τέλος-απόληξη του έργου με το ηθικό δίδαγμα που το συνοδεύει να γίνει αρτιότερα αποδεκτό ως αναμενόμενο και επαρκώς προετοιμασμένο επί τη βάση της όλης πλοκής των διαλόγων και μονολόγων του από το κοινό που παρακολουθεί. Αυτή την αξία έχει λ.χ. η εμφάνιση του Αγαμέμνονα και του Μενέλαου ως αντιδίκων του Πάρη (ορ. συναφώς εις «Αγαμέμνων» στ. 40 επ. όπου ο χορός των γερόντων αφηγείται: «δέκατον μὲν ἔτος τόδ’ ἔπει Πριάμῳ μέγας ἄντίδικος, Μενέλαος ἄναξ ἠδ’ Ἀγαμέμνων...») , καθώς και του Τρωικού Πολέμου ως μία μορφή στρατιωτικής μήνυσης-αγωγής κατά της χώρας του Ιλίου (πάντοτε εις «Αγαμέμνων» στ. 46 «στρατιῶτην ἁρωγάν») για την προσβολή του θεσμού της φιλοξενίας που ένα μέλος

²⁷ Οράτε συναφώς τα λίαν διαφωτιστικά συμπεράσματα του C. W. MacLeod εις το άρθρο του *Politics and the Oresteia*, δημοσιευθέν το έτος 1982 στο περιοδικό *The Journal of Hellenic Studies*, τόμος 102^{ος}, σελ. 124 επ. (144), εκδοθέντος από The Society for the Promotion of Hellenic Studies.

²⁸ Παραπέμπουμε σε σχετική ανάπτυξη του Anthony Podlecki, *The political background of Aeschylean tragedy*, δεύτερη έκδοση έτους 1999 από Bristol Classical Press, σελ. 64 επ.

της έπραξε σε βάρος των Αργείων. Η Τροία, δηλαδή και ο Πάρης είναι οι κατηγορούμενοι έναντι των πολιτικώς εναγόντων Αγαμέμνονα και Μενέλαου που έχουν ενώσει τις δυνάμεις τους ούτως ώστε να δοθεί η δέουσα τιμωρία για την προσβολή που έγινε στους νόμους της πόλης τους.

Πέραν, ωστόσο, της εννοίας αυτής η δίκη, εκφράζουσα την αφηρημένη δικαιοσύνη πλέον, κάνει εξίσου συχνά την εμφάνισή της στους στίχους της τριλογίας: Στους στίχους 244-245 π.χ. του πρώτου μέρους «Αγαμέμνων» αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι είναι δίκαιο να τιμάται η γυναίκα του βασιλιά σαν ερημώνει ο θρόνος (*«δίκη γάρ 'εστί φωτός 'αρχηγού τίειν γυναῖκ' 'ερημωθέντος 'άρσενος θρόνου...»*)), αλλά και ακολούθως στους 364-367 εμπεδώνεται για μία εισέτι φορά η αρχή ότι «δεν υπάρχει κάστρο τον άνθρωπο εκείνο να σώσει που τον τρανό βωμό της Δίκης κλωτσά για να χορτάσει πλούτο» (: *«...ο'ν γάρ 'έστιν 'έπαλξις πλούτου πρόσ κόρον 'ανδρί λακτίσαντι μέγαν Δίκας βωμόν ε'ις 'αφάνειαν.»*). Ανάλογες, φυσικά, εκφράσεις απαντώνται και στα έτερα δύο έργα της τριλογίας τα οποία με τη σειρά τους δε φείδονται αναφορών στο στοιχείο της δικαιοσύνης ως κομβικό του όλου έργου, κυρίως δε της κατάληξής του με τις όλως συγκεκριμένες αναφορές που γίνονται πλέον σε αυτή.

Αυτό που εντυπωσιάζει είναι ότι η δικαιοσύνη, όπως καλώς διαπιστώνουμε άμα τη εξελίξει του έργου, είναι ενίοτε μία προσωπική-όλως στενή ερμηνεία που γίνεται από τους ήρωες της τραγωδίας που αποδίδουν το περιεχόμενό της κατά το δοκούν και τα συμφέροντά τους. Αυτή είναι και η περίπτωση της Κλυταιμνήστρας που θεωρεί δίκαιο από την οπτική της να φονεύσει το σύζυγό της Αγαμέμνονα, μη διστάζοντας μάλιστα να υπερηφανευτεί αμέσως μετά το διπλό φόνο (του τελευταίου και της Κασσάνδρας) για την πράξη της την οποία χαρακτηρίζει έργο δίκαιου εργάτη (οράτε συναφώς εις «Αγαμέμνων», στίχους 1380-1383: *«...ούτος εστίν Αγαμέμνων,*

εμός πόσις, νεκρός δε τησδε δεξιᾷς χειρός, έργον δικαίας τέκτονος...»). Την ίδια στρεβλή εικόνα περί δικαιοσύνης (έχουσας πλέον προσωπική χροιά) παρουσιάζει και ο Αίγισθος τον οποίο απαντάμε (στο στίχο 1554) να υμνεί το φως της μέρας που το χαρακτηρίζει χαρούμενο γιατί (κατά την υποκειμενική του άποψη, φυσικά) έχει φέρει το δίκαιο στην πόλη του Άργους (: «*κῶ φέγγος εύφρον ἡμέρας δικηφόρου*»²⁹). Εκείνο που ο Αίγισθος επιδοκιμάζει είναι ο θάνατος του Αγαμέμνονα, φυσικά, που αν και - στην τριλογία του Αισχύλου τουλάχιστον- έχει συντελεστεί διά χειρός της βασίλισσας δεν παύει να εκφράζει και τον εραστή της που αφηγείται αμέσως μετά τους λόγους που τον κάνουν να συμμερίζεται την ανόσια αυτή πράξη του φόνου. Το παλιό μίσος του Θυέστη, πατέρα του Αίγισθου, του οποίου τα έτερα δύο τέκνα θυσιάστηκαν και προσφέρθηκαν ενώπιόν του ως δείπνο από τον Ατρέα, πατέρα του Αγαμέμνονα και αδελφό του, είναι που οδηγεί τη σκέψη και στηρίζει την περί δικαιοσύνης τάξης πραγμάτων λογική του μελλοθάνατου τυράννου του Άργους. Πρόκειται για το μύθο στον οποίο αφιερώθηκε εκτενές τμήμα της αφήγησης της παρούσας ανάπτυξης κατά την εισαγωγική ανάλυση του περιεχομένου των επιμέρους τραγωδιών της μόνης σωζόμενης τριλογίας του Αισχύλου και που υπενθυμίζεται στο παρόν τμήμα ανάπτυξης χάριν νοηματικής συνοχής και προς μόρφωση ολοκληρωμένης εικόνας περί των ποικίλων νοημάτων που μπορεί να λάβει μία άγραφη δικαιοσύνη. Η ερμηνεία που ο Αίγισθος και η ερωμένη του βασίλισσα Κλυταιμνήστρα αποδίδουν στο δίκαιο και τον τρόπο απονομής του εκτός οργανωμένης δικαστικής διαδικασίας αντικατοπτρίζουν τις αυθαιρεσίες και την αδικία που σε πλείστες των περιπτώσεων η άγραφη δικαιοσύνη των ισχυρών ήγε τις αρχές. Τέτοιου είδους περιστατικά εξαλείφθηκαν σημαντικά διά της καταρτίσεως-κωδικοποιήσεως γραπτών κανόνων

²⁹ Ο εσφαλμένος τονισμός των αρχαιοελληνικών εκφράσεων οφείλεται σε αδυναμίες του σχετικού ηλεκτρονικού προγράμματος που αξιοποιήθηκε κατά τη δακτυλογράφηση του κειμένου καθότι μη-εμπεριέχον λεξικό της αρχαίας ελληνικής και για το λόγο αυτό αδύναμο να αποδώσει πιστά την ορθογραφία των λέξεων κατά τους χρόνους συγγραφής της Ορέστειας.

αφενός και της συστηματοποιημένης απονομής δικαίου από όργανα προορισμένα προς αυτό το σκοπό – τους δικαστές αφετέρου.

Ο Αίγισθος και η Κλυταιμνήστρα αλλά και οι υπόλοιποι ήρωες της τριλογίας της Ορέστειας αξιοποιούνται από τον τραγικό θεατρικό συγγραφέα ως «όχημα»-μέσο που του επιτρέπει να καταδείξει τις (φιλελεύθερης, φυσικά και όλως δημοκρατικής προελεύσεως) ιδέες της εποχής του που και ο ίδιος επιθυμεί, ασπασζόμενός τις, να προβάλλει αποδεικνύοντας μάλιστα πέραν πάσης αμφιβολίας και με σκοπό απόσχισης των όποιων καταλοίπων δισταγμού υφίσταντο στο αθηναϊκό του κοινό την εποχή που πρωτοπαρουσιάστηκε το έργο και που δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ήταν πολύ εγγύς χρονικά στις ρηζικέλευθες μεταβολές του Εφιάλτη και τους περιορισμούς που ο τελευταίος αυτός επέφερε στο σώμα του Αρείου Πάγου το οποίο και είχε καταστήσει αμιγώς δικαστικό σώμα. Για το λόγο αυτό και η τοποθέτηση συγκεκριμένων εντός του έργου αναφορών στην αφηρημένη έννοια της δικαιοσύνης σε άμεση και ευθεία αντιπαραβολή με την πολύ συγκεκριμένη σημασία της απονομής δικαίου από τους ανθρώπους γίνεται σκόπιμα, προκειμένου να δοθεί έμφαση στην αυθαιρεσία που συνοδεύει την πρώτη και την ασφάλεια, τάξη και ευνομία που διασφαλίζει για μία οργανωμένη πολιτεία η δεύτερη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προς την κατεύθυνση αυτή συνιστά η απάντηση του χορού προς τον Αίγισθο που επαναλαμβάνει για πολλοστή φορά πως η θεά Δίκη τον συνέδραμε στο σχεδιασμό του φόνου του Αγαμέμνονα (προφανώς σε μία προσπάθεια να πείσει για το δικαιολογημένο χαρακτήρα των ενεργειών αυτού και της Κλυταιμνήστρας στα μάτια των θεών – οράτε συναφώς στίχους 1584-1586 εις «Αγαμέμνων»: *«τραφέντα δ' αἰθις ἡ δίκη κατήγαγεν καὶ τοῦδε τ' ἀνδρός ἡψάμην θυραῖος ὧν, πᾶσαν ξυνάψας μηχανὴν δυσβουλίας»*) ότι παρά τα όσα καυχιέται είναι αδύνατο να ξεφύγει τη δίκαιη κατάρα του λαού και το λιθοβολημά του (στους στίχους 1592-1593 του πρώτου μέρους της

τριλογίας όπου «οὐ φημ' ἄλύξιν ἐν δίκη τό σόν κάρα δημορριφεῖς, σάφ' ἴσθι, λευσίμους ἁράς») που ως γνωστόν συνιστούσε ποινή για δράστες συγκεκριμένων πράξεων στην αρχαιότητα.

Η έννοια-κλειδί της τριλογίας είναι, συνεπώς, αναμφισβήτητα αυτή της δικαιοσύνης η οποία παρουσιάζεται σε πολλαπλά επίπεδα εξελισσόμενα παράλληλα με την πρόοδο της πλοκής του έργου: Μία πρώτη εικόνα δικαστηρίου συναντάμε, όπως προεκτέθηκε, στον Τρωικό Πόλεμο που κατά τον Αισχύλο συνιστά μία μορφή δίκης των Αργείων κατά του Πάρη αλλά και σύσσωμου του λαού της Τροίας που δέχτηκε τη μαρνή επιστροφή του στους κόλπους του για την πράξη της αρπαγής της ωραίας Ελένης και της προσβολής του θεσμού της φιλοξενίας που του προσέφερε ο Μενέλαος. Βρισκόμαστε ενώπιον μιας περιπτώσεως ωμής ανταποδόσεως (του αποκαλούμενου *jus talionis*) που αντικατοπτρίζει τα κατώτερα-πλέον πρώιμα εξελικτικά στάδια απονομής δικαιοσύνης στους κόλπους των κοινωνιών³⁰. Ο τραγικός συγγραφέας διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι επιθυμεί να μείνει ιστορικά πιστός παρουσιάζοντας όλα τα βήματα που οδήγησαν στο πολιτισμικό-δικαιϊκό πρότυπο της Αθήνας της εποχής του. Αντιλαμβάνεται με την ευρύτητα πνεύματος που τον χαρακτηρίζει πως μόνο μέσω μιας ολοκληρωμένης παράθεσης της πορείας των θεσμών θα κατορθώσει να καταδείξει τη σημασία της προόδου που έχει συντελεστεί προκειμένου να καταστήσει άμεσα κατανοητό και αντιληπτό στο κοινό του το πλεονέκτημα της θεσπίσεως ανθρώπινων κανόνων απονομής δικαιοσύνης που διασφαλίζουν τη σωστή εφαρμογή του θείου δικαίου στις κοινωνίες των ανθρώπων. Η αυτόματα επιβαλλόμενη δικαιοσύνη εύκολα καταλήγει σε άδικα αποτελέσματα καθότι δεν καθορίζεται η ποινή της βάσει κάποιου κανόνα, με αποτέλεσμα η τιμωρία συχνά να ξεφεύγει του επιτρεπόμενου μέτρου. Στον «Αγαμέμνων» σαφέστατα είναι η

³⁰ Οράτε συναφή ανάπτυξη εις Anthony Podlecki, *The political background of Aeschylean tragedy*, έ.α., σελ. 70.

μομφή που εκφράζεται προς αυτή την κατεύθυνση, καθότι στο βωμό της νικηφόρας εκστρατείας που ηγείται ο Αγαμέμνονας θυσιάζεται η αθώα και όλως αμέτοχη Ιφιγένεια, υφίσταται καίριες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό ο ελληνικός στρατός, ενώ κατόπιν της αλώσεως είναι οι Τρώες που καλούνται να γίνουν θύματα μιας άμετρης και όλως ανίερης λεηλασίας που δείχνει έλλειψη σεβασμού από την πλευρά των Αργείων αυτή τη φορά έναντι των θείων κανόνων και της ισορροπίας και συμπαντικής τάξης για τη διατήρηση της οποίας αυτή υπερμάχονται. Η απονομή της δικαιοσύνης από τον Αγαμέμνονα και τον αδελφό του Μενέλαο ξεπερνά συνεπώς το αναγκαίο μέτρο και αξιώνει μια νέα δίκη, έχουσα αυτή τη φορά ως κατηγορούμενους τους παλαιούς υπερασπιστές του δικαίου. Ο άμεσα θιγόμενος από μία έκνομη πράξη σε βάρος του είναι, ωστόσο, λογικό κι επόμενο να διακατέχεται από αισθήματα πάθους και οργής τόσο όταν την υφίσταται όσο και όταν καλείται να τιμωρήσει το δράστη. Για το λόγο αυτό το μόνο εύκολο στην περίπτωση εφαρμογής του ανταποδοτικού δικαίου είναι να εκφύγει από το δρόμο της λογικής και της δίκαιης ανταπόδοσης, κάτι που έχει ως άφευκτη συνέπεια την αναπαραγωγή της κατάστασης αδικίας που καταρχήν κρίθηκε αναγκαίο όπως εξαλειφθεί και δη από το ίδιο το πρόσωπο που την έχει υποστεί. Οι ρόλοι αλλάζουν και αντιστρέφονται με αδικήσαντα τον πρώην αδικηθέντα και ενάγοντες τα νέα αθώα θύματα της αμετροέπειας στην απονομή του άγραφου θεόδοτου και εξ' αυτού δυσερμήνευτου δικαίου.

Με την ίδια λογική λειτουργούν οι θιασώτες και της δεύτερης «δίκης» (υπό την ευρεία έννοια της απονομής δικαιοσύνης – κατά την υποκειμενική πάντοτε αντίληψη των προσώπων εκείνων που την απονέμουν και που κατά παράδοξο τρόπο επιμένουν -άπαντες- ότι εξυπηρετούν το θείο θέλημα το οποίο με τον τρόπο αυτό, ωστόσο, φαίνεται μάλλον να προσαρμόζεται στα ανθρώπινα μέτρα παρά να εκφράζεται αυθεντικά διά στόματος αδικηθέντων και εν συνεχεία, σε μία εναλλαγή

του ρόλου τους, εκ νέου αδικούντων) που λαμβάνει χώρα στο τέλος του πρώτου μέρους της τριλογίας και για την οποία ο Αισχύλος μας έχει επαρκώς κατά την πρόοδο του αρχικού αυτού σκέλους της τραγωδίας προετοιμάσει: Αντικρύζουμε πλέον σε ρόλο διώκτη-τιμωρού την αδικημένη Κλυταιμνήστρα της οποίας η θυγατέρα Ιφιγένεια έχει σφαγιαστεί από τον Αγαμέμνονα προκειμένου να εκκινήσει η εκστρατεία του ελληνικού στόλου εναντίον του Πάρη και της πόλης του Ιλίου και της οποίας πέραν αυτού ο γάμος έχει επίσης εκμηδενιστεί και μianθεί λόγω της επιστροφής του συζύγου της μετά της Κασσάνδρας που προορίζεται είναι να αποτελέσει μέλος του οίκου τους. Μαζί της συμπράττει ως συνενάγων-συγκατήγορος ο Αίγισθος που έχει επίσης αδικηθεί και εκδιωχθεί από την πόλη και το θρόνο του Άργους, όχι από τον ίδιο τον Αγαμέμνονα αλλά από τον πατέρα του Ατρέα. Καθώς, όμως, η βασιλεία συνεχίζεται από τον υιό του το ανταποδοτικό μαίνος στρέφεται πλέον προς τον νικηφόρο στρατηλάτη που έχει κατορθώσει να φέρει σε πέρας την πολυπόθητη τιμωρία του Πάρη και του λαού του αλλά επιστρέφοντας πληρώνει για τα ανομήματα στα οποία υπέπεσε κατά την προσωπική του απονομή δικαιοσύνης και αυτό δε καλείται όπως το υποστεί από τα πρόσωπα εκείνα που κατεξοχήν εβίωσαν τις συνέπειες των εγκλημάτων των δικών αλλά και των συγγενικών του προσώπων. Στη δεύτερη αυτή κατά σειρά άτυπη δίκη της Αισχύλειας τριλογίας σιωπηλοί κατήγοροι του Αγαμέμνονα φαίνονται να είναι και οι εναπομείναντες εν ζωή Άργειοί που λόγω των απωλειών που έχουν υποστεί από τις μάχες σε συγγενικά και φιλικά πρόσωπα (: καθότι ο Τρωικός πόλεμος υπομνηστέο διήρκεσε δέκα έτη, με αποτέλεσμα οι τέτοιου είδους παρασυνέπειες να είναι άφευκτες για τους εκστρατεύσαντες) σιωπούν αν και είναι έκδηλο πως καλώς γνωρίζουν το σχεδιαζόμενο τέλος του βασιλιά τους, ενώ ευθέως προειδοποιούνται για το γεγονός αυτό και από τους χρησμούς της Κασσάνδρας.

Αυτό που οι πρωταγωνιστές του δράματος αδυνατούν να αντιληφθούν είναι πως προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ατομικές τους αξιώσεις εναντίον εκείνων που τους έχουν αδικήσει πρέπει και οι ίδιοι με τη σειρά τους να παραβιάσουν τα δικαιώματα συνανθρώπων τους που είναι όλως αμέτοχοι και αθώοι των όσων τους έχουν συμβεί. Η Κασσάνδρα για παράδειγμα στη δεύτερη περίπτωση αυθαίρετης απονομής δικαιοσύνης υπό της Κλυταιμνήστρας και του Αιγίσθου δεν είναι παρά το θύμα της άλωσης της Τροίας που δεν ερωτάται για το ο,τιδήποτε γι' αυτό και δεν έχει άλλη επιλογή από το να ακολουθήσει τον Αγαμέμνονα κατά την επιστροφή του στο Άργος βρίσκοντας στον ξένο αυτό τόπο ένα τραγικό τέλος που επ' ουδενί με τη συμπεριφορά της προκάλεσε. Ο λαός επίσης του Άργους κατόπιν της δόλιας δολοφονίας του βασιλιά του καλείται να υποστεί ένα τυραννικό καθεστώς που ο Αίγισθος επιθυμεί να εγκαταστήσει σε βάρος του, εκτοπίζοντας το νόμιμο δικαιούχο του θρόνου που δεν είναι άλλος από το γιο του νεκρού ηγεμόνα Ορέστη. Αυτό είναι στην ουσία του ένα από τα κύρια ελάττωμα της περιορισμένης-υποκειμενικής οπτικής της προσωπικής δικαιοσύνης του καθενός, το ότι εγκλωβίζει δηλαδή τα εμπλεκόμενα μέρη σε ένα φαύλο κύκλο εγκλήματος-τιμωρίας που για το λόγο αυτό και αυτοαναιρεί την αρχική σκοπιμότητά του, αποτυγχάνοντας εν τέλει το διακηρυγμένο σκοπό της εξυπηρέτησης της ανώτερης ιδέας του δικαίου που καταλήγει να καταστρατηγείται μετατρεπόμενη σε εργαλείο εξυπηρέτησης ιδιοτελών συμφερόντων των προσώπων εκείνων που καλούνται να γίνουν οι δίκαιοι κριτές. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια διαπίστωση που φέρνει στο προσκήνιο την ουσία πολλών προβλημάτων που σχετίζονται με την ευταξία και τη διατήρηση της ισορροπίας σε μία πολιτεία και που δεν είναι άλλη από το γνωστό σε όλους συμπέρασμα ότι η εξουσία διαφθείρει. Είτε, λοιπόν, δοθεί σε κάποιον εξουσία επιβολής του δικαίου (δικαστική εξουσία) είτε διακυβέρνησης ενός λαού (νομοθετική-εκτελεστική) το

μόνο βέβαιο είναι ότι οι παρεκτροπές είναι ένα ολίσθημα το οποίο είναι εύκολο να λάβει χώρα, ιδίως όταν ελλείπει παντελώς ο έλεγχος των προσώπων που την ασκούν. Για το λόγο αυτό και ο διαχωρισμός του δικαστικού σώματος από εκείνο των αρχόντων ο οποίος επετεύχθη διά της μεσολαβήσεως του Εφιάλτη και των ρηξικέλευθων δημοκρατικών του τροποποιήσεων δε μπορεί παρά να χαρακτηριστεί σωτήριος για τη μόρφωση του δημοκρατικού μεγαλείου της αρχαίας Αθήνας – κάτι που ο Αισχύλος φαίνεται καλώς να αντιλαμβάνεται και να υπερμάχεται ως αφήνουν πέραν των άλλων τα μηνύματα τα οποία επιλέγει να μεταδώσει στο κοινό του έργου του να διαφανεί. Η διάκριση των εξουσιών ήταν, συνεπώς, κάτι το οποίο επετεύχθη στην πόλη-κράτος της Αθήνας ήδη από τον 5^ο π.Χ. αιώνα – σε ένα λίαν πρώιμο πλην όμως σαφέστατα δημοκρατικό εξελικτικό «δρασκελισμό» ο οποίος τόσο ριζοσπαστικός υπήρξε για την εποχή του ώστε να κοστίσει στον εμπνευστή του (Εφιάλτη) τη ζωή.

Σταδιακά προβαλλόμενη σε όλο της το μεγαλείο άμα τη προόδω του έργου αναγνωρίζουμε την αντίληψη μιας κοσμικής, συλλογικής έννοιας δικαιοσύνης της οποίας η αποκατάσταση επιβάλλεται να επιτευχθεί άνευ ετέρου στις περιπτώσεις εκείνες που διαταράσσεται. Με το σκεπτικό αυτό ο Αγαμέμνωνας πρέπει να τιμωρηθεί για τις απερίσκεψίες του αλλά και μετά από αυτόν είναι η σειρά της Κλυταιμνήστρας και του εραστή της να γίνουν οι αποδέκτες της κρίσης. Η έννοια της δικαιοσύνης διαπλέκεται στενά με το αφηρημένο ούτως ώστε να προετοιμαστεί το έδαφος κατάλληλα για τη μετάβαση από την τακτική της υποκειμενικής-προσωπικής ανταπόδοσης που χαρακτηρίζει τα προγενέστερα εξελικτικά στάδια απονομής του δικαίου σε μια ευρύτερη κοσμική και πλέον αντικειμενική σημασία της λέξεως. Η πρόοδος ωστόσο αυτή σε ένα υψηλότερο δικαιοσύνη αξιακό σύστημα διενεργείται μέσω μιας αργής και οδυνηρής διαδικασίας και μόνο μερικώς επιτυγχάνεται στο δεύτερο

μέρος της τριλογίας, τις «Χοηφόρους». Με τον τρόπο αυτό ο τραγικός συγγραφέας επιθυμεί να καταδείξει τις ζυμώσεις που ήταν αναγκαίο να πραγματοποιηθούν (χρονοβόρες κατά κανόνα) προκειμένου να ωριμάσουν οι συνθήκες εκείνες που ήταν απαραίτητες προς μόρφωση ικανού αξιακού και πολιτισμικού υποβάθρου προς την κατεύθυνση του να προοδεύσει επαρκώς η ανθρώπινη σκέψη ώστε να συντελεστεί το πολυπόθητο αυτό βήμα προόδου προς μία πιο διευρυμένη έννοια δικαίου. Ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο διαφαίνεται με σαφήνεια στην ερώτηση της Ηλέκτρας μετά την ευχή του χορού να φτάσει κάποιος άνθρωπος κατάλληλος για τους φονιάδες του βασιλιά (στίχος 120 των «Χοηφόρων»): «Σα δικαστής ή εκδικητής τους;», ρωτάει (: «*πότερα δικαστήν ἢ δικηφόρον λέγεις;*»).

Φυσικά, η μετάβαση προς την πλέον «φωτισμένη» αντίληψη περί δικαίου δεν έγινε χωρίς αντίσταση από τους θιασώτες των παλαιών περί δικαιοσύνης δογμάτων. Την αντιπαλότητα αυτή σκιαγραφεί ο Αισχύλος στην επίπονη διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου του Αρείου Πάγου του οποίου την πρώτη στην ιστορία δίκη παρουσιάζει ότι μας περιγράφει στο τρίτο μέρος της «Ορέστειας» τις «Ευμενίδες». Τελικά οι Ερινύες που συμβολίζουν τις παλαιές σκοτεινές περί ανταποδοτικού δικαίου αντιλήψεις νικούνται καθώς οι κοινωνίες των ανθρώπων τις προσπερνούν κατευθυνόμενες με ταχύ βηματισμό σε έναν πιο εξελιγμένο τρόπο επιβολής τιμωρίας και διαφύλαξης των αγαθών τους. Ωστόσο, η ήττα τους αυτή ξεσηκώνει την έντονη αντίδρασή τους ξυπνώντας αισθήματα πικρίας και αντεκδίκησης. Όπως κάθε μετάβαση από ένα παλαιό αξιακό σύστημα σε ένα νέο έτσι και στην προκείμενη υπό εξέταση κατάσταση αφορώσα τον τρόπο απονομή της δικαιοσύνης χρειάζεται χρόνος, προσπάθεια και περίοδος προσαρμογής στα νέα κοινωνικά δεδομένα. Την αμφιταλάντευση αυτή μεταξύ παλαιού και νέου καταδεικνύει ο ίδιος ο πρωταγωνιστής Ορέστης όταν ζητά πάνω από τον τάφο του νεκρού πατέρα του να

στείλει στον ίδιο και τους φίλους του σύμμαχο τη Δίκη ή (εναλλακτικά) την ευκαιρία να βλάψουν τους εχθρούς του νεκρού βασιλιά με όμοιο τρόπο (διά θανάτωσης ενν.) (:σχετικοί οι στίχοι 496-498 «*ἤτοι δίκην ἴαλε σύμμαχον φίλοις, ἢ τάς ὁμοίας ἄντιδος βλάβας λαβεῖν, εἴπερ κρατηθεῖς γ' ἄντινικήσαι θέλεις*»). Ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο εννοιών (τυφλής-εκδικητικής τιμωρίας και οργανωμένης απονομής δικαιοσύνης) είναι συνειδητός, πλην όμως η σημασία του είναι ακόμη δυσχερής στο σημείο αυτό της τραγικής συνέχειας, γι' αυτό και η δυνατότητα επιλογής μεταξύ των δύο των ηρώων του έργου αρκετά ελαστική (: εναπόκειται κατά τα φαινόμενα στη βούλησή τους). Ο Αισχύλος με τον τρόπο αυτό καταφέρνει -πράγμα σημαντικό- να καταστήσει αντιληπτό το χρονικά εκτενές μεταβατικό στάδιο από την υποταγή στις εσωτερικές ορμές (που καθοδηγούν το χέρι της ανταπόδοσης) προς τη συνειδητή επιλογή μιας συλλογικής δράσης κατά των βλαπτικών εκείνων καταστάσεων για την εξάλειψη των οποίων δε μπορεί παρά να ενδιαφέρεται σύσσωμο το κοινωνικό σύνολο του οποίου την ισορροπία εν τέλει διαταράσσουν.

Το αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί η ιδέα περί απονομής δικαιοσύνης που ενσωματώνει η αντίληψη του *jus talionis* βρίσκεται να οδηγεί σε δραματική κορύφωση στο τέλος των «Χοηφόρων», όταν πλέον ο Ορέστης, έχοντας φονεύσει τη μητέρα του και τον Αίγισθο, παίρνει ο ίδιος με τη σειρά του την κατηγορία του μητροκτόνου το μίasma της οποίας καλούνται να καθάρουν οι εκδικητικές του θανάτου της βασίλισσας Ερινύες. Έρχεται πια αυτός αντιμέτωπος με το ρόλο του κατηγορούμενου που πρέπει να υπερασπιστεί το δίκαιο χαρακτήρα της πράξης του (: οράτε συναφώς στ. 1030-1031 όπου η δήλωση του Ορέστη «*...κτανεῖν τέ φημί μητέρ ο'υκ ἄνευ δίκης, πατροκτόνον μίasma και θεῶν στόγος*») κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο που η Κλυταιμνήστρα είχε στο παρελθόν υποστηρίξει πως και ο δικός της φόνος υπηρετούσε την ιδέα της (προσωπικής της, φυσικά) δικαιοσύνης. Η περίπτωση του

Ορέστη, φυσικά, διαφοροποιείται ιδεολογικά από αυτή της μητέρας του καθώς φαίνεται από την αφήγηση του Αισχύλου να εξυπηρετεί μία ευρύτερη-περισσότερο συλλογή αντίληψη περί δικαιοσύνης. Για το λόγο αυτό ο χορός υποστηρίζει την πράξη του Ορέστη που για το λαό του Άργους σηματοδοτεί παράλληλα την κατάλυση της τυραννίδας του Αίγισθου και την επαναφορά του δίκαιου διαδόχου στην εξουσία. Παρ' όλα αυτά και καθόσον η οργανωμένη απονομή της δικαιοσύνης από σώμα δικαστών δεν έχει θεσμοθετηθεί ακόμη στις ανθρώπινες κοινωνίες της εποχής ο Ορέστης είναι καταδικασμένος να υποστεί τη μεταχείριση που του επιφυλάσσουν οι (άγραφοι) κανόνες του ανταποδοτικού δικαίου που «επιμένει» στο νόμο της λογικής του «οφθαλμόν αντί οφθαλμού». Με το σκεπτικό αυτό υποκινούμενες οι Ερινύες αναμένουν να χύσουν το αίμα του νέου δολοφόνου Ορέστη που, ωστόσο, διαφοροποιείται από τους προηγούμενους αποδέκτες κατηγοριών της τριλογίας (ήτοι τον Αγαμέμνονα, την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο την ωμή και αυτόματη τιμωρία των οποίων παρακολουθήσαμε στην πορεία της εξέλιξης του θεατρικού έργου) κατά το ότι αντιλαμβάνεται το μίasma της πράξης του που σημειωτέον επ' ουδενί έχει διενεργηθεί από ιδιοτελή κίνητρα και επιθυμεί να το αποτινάξει ζητώντας κάθαρση. Μία τέτοια στάση μεταμέλειας δεν απαντάται στους προηγούμενους πρωταγωνιστές-συμμετέχοντες του φαύλου κύκλου της βίαιης ανταπόδοσης που, όντας σε πλάνη για το χαρακτήρα των πράξεών τους, ο μεν Αγαμέμνων δεν αναμένει καν την τιμωρία του, η δε Κλυταιμνήστρα και ο Αίγισθος παρά το ότι την υποσιάζονται δεν κατορθώνουν να την αποφύγουν καθώς προσπαθούν με δόλια μέσα να αδικήσουν έτι περαιτέρω στην προσπάθειά τους να διαφύγουν την κρίση για τις πράξεις τους.

Ο Ορέστης, από την άλλη, δεν υποκινείται από μίσος ούτε και προβαίνει στη δολοφονία της μητέρας του (: τη μιανή πράξη της μητροκτονίας για την οποία κατηγορείται) από προσωπικό μένος και ιδιοτελή κίνητρα. Εξ' ου και ο δισταγμός

του στο στίχο 900 των «Χοηφόρων» όπου απευθύνει στον Πυλάδη προ της πράξεώς του την καίριας σημασίας αναφορικά με την κατάδειξη των κινήτρων του ερώτηση: «Πυλάδη τι να κάμω; Να τη σφάζω;»³¹ (: «Πυλάδη, τι δράσω; μητέρ' α'ιδεσθῶ κτανεῖν;»). Ο φόνος της μητέρας του είναι, λοιπόν, για τον Ορέστη ένα χρέος που καλείται να φέρει σε πέρας. Γνωρίζει τη βαρύτητα του μιάσματος της πράξης του και παρ' όλα αυτά δεν έχει επιλογή παρά να υποταχθεί στις επιταγές των θεών και της ανταποδοτικής λογικής της εποχής του περί αμέσου επιβολής δικαιοσύνης από τον εμπλεκόμενο στα προηγούμενα μιανρά εγκλήματα. Ο Ορέστης, με άλλα λόγια, παγιδεύεται στους βρόχους της παλαιάς αντίληψης περί απονομής δικαιοσύνης που τώρα, αν και δεν ευθύνεται ο ίδιος προσωπικά και έχει την αμέριστη υποστήριξη του λαού του, στρέφεται μέσα στην αναπόδραστη και αενάως αναπαραγόμενη αιτιότητα της εναντίον του αξιώνοντας την τιμώρησή του χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν ο προσωπικός του ψόγος και τα κίνητρα που όπλισαν το χέρι του. Γίνεται κατ' αποτέλεσμα εμφανές μέσω της αφήγησης των περιστατικών των έργων του Αισχύλου πως η δικαιοσύνη της βίαιης ανταπόδοσης είναι τυφλή, γι' αυτό και άδικη στη βάση της. Συνιστά μία ωμή μορφή βίας που δεν υπακούει παρά στους δικούς της κανόνες οι οποίοι, ωστόσο, αφεύκτως αναπαράγουν αυτή της την αδικία εμπλέκοντας ολοένα και περισσότερα πρόσωπα σε μία διαδικασία απονομής δικαιοσύνης που μόνον την πολυπόθητη κάθαρση δε συνεπιφέρει παρά θέτει σε ηθικό κίνδυνο εκείνους που γίνονται τιμωροί -ενίοτε και παρά τη θέλησή τους- καθαρά και μόνο επειδή έτυχε να εμπλακούν οικείοι τους σε έκνομες καταστάσεις.

³¹ Η μετάφραση που αξιοποιείται στην παρούσα ανάλυση είναι αυτή που έχει πραγματοποιήσει η φιλολογική ομάδα των εκδόσεων Κάκτου (συγκεκριμένα του Τάκη Ρούσου) η οποία κρίθηκε άρτια για το σκοπό της παρούσας θεματικής, χωρίς ωστόσο η επιλογή αυτή να συνιστά μομφή προς έτερες αξιόλογες μεταφράσεις το κύρος των οποίων επ' ουδενί επιθυμώ να αμφισβητήσω ή να θέσω υπό εξέταση διά της προτίμησής μου αυτής που μόνον προσωπική κλίση εκφράζει και σαφέστατα δεν επιθυμεί να μετατραπεί σε μέσο υποδήλωσης απόψεων αναφορικά με την αξία έκαστου μεταφραστή (η οποία εξάλλου προϋποθέτει μάλλον φιλολογικό υπόβαθρο γνώσεων το οποίο και δυστυχώς στερούμαι).

Ο θεατής της τραγωδίας συνειδητοποιεί, λοιπόν, πως οι συνθήκες έχουν ωριμάσει αρκετά ώστε η κατάσταση αυτή να σταματήσει – έχει εξάλλου ήδη συντελεστεί η μετάβαση στη θεσμοθετημένη απονομή δικαιοσύνης από οργανωμένο σώμα δικαστών στην πόλη της Αθήνας την εποχή που παρουσιάζεται η Ορέστεια στους τραγικούς αγώνες των Μεγάλων Διονυσίων το 458 π.Χ.³² Την αναγκαιότητα ακριβώς αυτή έρχεται να διατρανώσει το τρίτο και τελευταίο μέρος της τριλογίας, η τραγωδία «Ευμενίδες». Το γεγονός ότι στο προκείμενο θεατρικό απαντάμε τους ίδιους τους θεούς να διαφωνούν μεταξύ τους δεν είναι τυχαίο αλλά υποδηλωτικό της συγκρούσεως αυτής μεταξύ παλαιών και νέων δικαιοσύνης αξιών, ως προελέχθη: Οι Ερινύες - θεές του σκότους αντιπροσωπεύουν την ανταποδοτική μορφή τυφλής απονομής δικαιοσύνης, ενώ οι ολύμπιες θεότητες ως νέοι θεοί του φωτός έρχονται να συμβολίσουν τη μετάλλαξη των αντιλήψεων και την πρόοδο που η εμπειρία του παρελθόντος έχει επιτρέψει να συντελεστεί ως προς τον προκείμενο τομέα κοινωνικών σχέσεων και επαφών.

Η επιλογή της πόλεως της Αθήνας έχει και αυτή τη σκοπιμότητά της καθώς είναι η πόλη εκείνη η οποία έχει υποδεχτεί αυτή τη μετάβαση, η δημοκρατία που έχει κατορθώσει να ενσωματώσει μία πιο συλλογική μέθοδο απονομής του δικαίου ενώπιον δικαστηρίων και κεχωρισμένων των αρχόντων που κυβερνούν την πόλη δικαστών (ανεξαρτησία της δικαιοσύνης). Όπως εξάλλου και η πόλη του Άργους όπου διαδραματίζονται τα τεκταινόμενα στα δύο πρώτα τραγικά σκέλη επ' ουδενί μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματική: η αναφορά σε αυτή σχετίζεται εμφανώς με την εξωτερική πολιτική των προγράμματος των ριζοσπαστικών δημοκρατών της εποχής του Αισχύλου που με αρχηγό τον Εφιάλτη και υπαρχηγό τον Περικλή επέλεξαν την

³² Για τις ιστορικές πληροφορίες αναφορικά με τα έργα του Αισχύλου παραπέμπουμε εις George Thomson, *Αισχύλος και Αθήναι, μελέτη γύρω από τις κοινωνικές πηγές του δράματος* (σε μετάφραση Γιάννη Βιστάκη, Φώτη Αποστολόπουλου), εκδόσεις Ορίζοντες, Αθήνα 1954 (στη σελ. 279 οι πολύ συγκεκριμένες αναφορές στην Ορέστεια).

αποκοπή κάθε σχέσης και συνεργασίας με τους Λακεδαιμόνιους (αντιτιθέμενοι ως προς το ζήτημα αυτό με τον πολιτικό τους αντίπαλο ηγέτη της αριστοκρατικής παράταξης Κίμωνα) για να προωθήσουν τη συμμαχία με τους Αργείους. Από πλευράς εσωτερικού αναμορφωτικού των θεσμών προγράμματος οι ριζοσπάστες διάδοχοι του Κίμωνα στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή προχώρησαν, παράλληλα με τη συμμαχία Αθήνας-Αργους που λειτούργησε ως εξωτερική επένδυση-στήριγμα των πολιτειακών αναμορφώσεων που διενήργησαν, σε αναμόρφωση-εκδημοκρατισμό των θεσμών³³. Για τον Αισχύλο, συνεπώς, λειτουργεί η Αθήνα ως πολιτειακό υπόδειγμα και για τις λοιπές πόλεις-κράτη της εποχής του και για το λόγο αυτό δε διστάζει να μπει σε δικονομικής φύσεως λεπτομέρειες αναφορικά με τον ορθό τρόπο διεξαγωγής των κοσμικών δικών. Καταρχήν επιβάλλεται σιωπή στο ακροατήριο ούτως ώστε να γίνει εφικτή η διεξαγωγή της δίκης υπό τις αρτιότερες δυνατές συνθήκες: βλέπουμε την Παλλάδα να ζητά από τον κήρυκα να σαλπίσει προκειμένου να επιβάλλει τη σιγή στο πλήθος, γεγονός που καταδεικνύει πέραν των άλλων και την αρχή της δημοσιότητας των δικών, ήδη καθιερωθείσα από τους αρχαίους χρόνους στην πόλη-κράτος των Αθηναίων. Ο προεδρεύων του δικαστηρίου (εδώ η θεά Αθηνά) σηματοδοτεί την έναρξη της συνεδρίασης την οποία και διευθύνει, ενώ ακολούθως δίνει το λόγο στα αντίπαλα μέρη που λαμβάνουν μέρος στο δικαστικό αγώνα³⁴. Πρώτα μιλούν οι Ερινύες που έχουν τη θέση του δημόσιου κατηγορού (σημερινού εισαγγελέα) γιατί είναι εκείνες που υποστηρίζουν την κατηγορία εναντίον του Ορέστη και ζητούν την

³³ Για εκτενέστερη ανάλυση του ιστορικού πλαισίου της εποχής της συγγραφής της Ορέστειας από τον Αισχύλο παραπέμπουμε στο προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας ανάπτυξης με τίτλο «Ο θεσμός του Αρείου Πάγου στην αρχαία Αθήνα».

³⁴ Πράγματι δε διαφεύγει της προσοχής του αναγνώστη του αρχαίου τραγικού κειμένου η ύπαρξη φράσεων που παραπέμπουν σε μάχη (λχ «παλαισμάτων» στο στίχο 589, «οὐ κειμένω πω...» δηλαδή «δεν έπεσα κάτω» στον αμέσως επόμενο στίχο 590 των «Ευμενίδων») που βοηθούν στη διάπλαση των εικόνων που ο συγγραφέας επιθυμεί προκειμένου να καταστήσει το κείμενό του γλαφυρό και να κεντρίσει κατά τον τρόπο αυτό περισσότερο το ενδιαφέρον του κοινού, καθιστώντας παράλληλα τη διαδικασία ενώπιον των δικαστηρίων της αρχαιότητας ευκολότερα κατανοητή στους θεατές μέσω περιγραφών που την παραλληλίζουν με το προσιτό σε ευρεία ταξικά στρώματα (γι' αυτό και πιο οικείο) άθλημα της πάλης.

επιβολή ποινής-τιμωρίας για την πράξη του. Υποβάλλουν τις ερωτήσεις που σχετίζονται με το κατηγορητήριο (εν προκειμένω της μητροκτονίας) στον κατηγορούμενο που δεν αρνείται το φόνο και, μάλιστα, στη συνέχεια, κατόπιν αιτήματος των ίδιων των παλαιών θεοτήτων, προβαίνει στην περιγραφή του τρόπου τέλεσης αλλά και των κινήτρων που τον ώθησαν στην πράξη.

Ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων του εγκλήματος (πράξεως και κινήτρων) είναι αντίστοιχος προς τη σημερινή διάκριση της επιστήμης του ποινικού δικαίου ανάμεσα σε αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση μιας ποινικής παραβάσεως εκ των οποίων η πρώτη (αντικειμενική υπόσταση ενν.) συνιστά την περιγραφή των εξωτερικών όρων - ορατών και απτών συνθηκών τέλεσης ενός ποινικά κολάσιμου αποτελέσματος, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην επιθυμία του δράστη, τον εσωτερικό και ψυχικό κόσμο που πλαισιώνει τη μεμπτή δράση του, το κατά πόσο αυτή ήταν με άλλα λόγια επιδίωξή του καθώς και τους λόγους που συνέβη κάτι τέτοιο, εάν δηλαδή ήταν σκόπιμη-δόλια ή συνιστούσε απλώς αποτέλεσμα μιας αμελούς συμπεριφοράς του. Οι λεπτές αυτές διακρίσεις στην κατάφαση ενός εγκλήματος καταδεικνύουν πέραν των άλλων την πρόοδο της νομικής σκέψης των αρχαίων που στην πραγματικότητα συνιστά θρίαμβο του φιλοσοφικού τους πνεύματος καθότι με την αξιοποίηση της κριτικής σκέψης κατόρθωσαν να κατηγοριοποιήσουν τους λόγους για τους οποίους θα έπρεπε κανείς να τιμωρείται για τη διάπραξη ενός αδικήματος και κατ' επέκταση αυτού τους λόγους άρσης του αδίκου-παροχής συγγνώμης προς το δράστη. Το γεγονός αυτό συνιστά, φυσικά, μία ακόμη απόδειξη της υπερκέρασης του τυφλού ανταποδοτικού δικαιοσύνης συστήματος των προγενέστερων ετών το οποίο αξίωνε άμεση-αυτόματη επιβολή της τιμωρίας, χωρίς να ενδιαφέρεται κανείς για τα αίτια ή το κατά πόσο μία πράξη δεδομένων των συνθηκών τελέσεώς της ήταν δικαιολογημένη και θα έπρεπε να οδηγήσει στην

αθώωση του δράστη ή όχι. Η έλλογη αυτή αντιμετώπιση των πραγμάτων και των καταστάσεων καταδεικνύει καταρχήν την ευρύτητα πνεύματος των αρχαίων αλλά και την ωρίμανση των συνθηκών που ήταν απαραίτητες για τη συντέλεση της καίριας σημασίας προόδου-μεταβάσεως από την απερίσκεπτη και ζωώδη αυτόματη επιβολή ποινής στην επεξεργασμένη επιβολή ενός δικαίου ανταποκρινόμενου στη συλλογική συνείδηση και το κοινό-κοσμικό και γι' αυτό υπέρτερο καλό.

Ως αποδεικτικά μέσα στη δίκη του Ορέστη διαπιστώνουμε να αξιοποιούνται πέραν της ομολογίας και οι μάρτυρες με πρώτο το θεό Απόλλωνα να επιθυμεί να καταθέσει υπέρ του μητροκτόνου στην πρώτη αυτή στην ιστορία (όπως τουλάχιστον μας την περιγράφει ο Αισχύλος) δίκη του Αρείου Πάγου. Ο θεός ενεργεί εν προκειμένω, ωστόσο, πέραν από μάρτυρας και ως συνήγορος υπεράσπισης που εκθέτει τη λογική δράσης του κατηγορουμένου και τους λόγους οι οποίοι επιβάλλουν την αθώωσή του από τους δικαστές. Απευθύνει την αγόρευσή του προς τους ενόρκους από την κρίση εξάλλου των οποίων εξαρτάται η ενοχή ή η αθώωση του Ορέστη και ζητά την κατανόηση των κινήτρων του φόνου που αίρουν το άδικο της πράξεως καθώς τελέστηκε προς αποκατάσταση της ισορροπίας που διαταράχθηκε διά της θανάτωσης του Αγαμέμνονα από την Κλυταιμνήστρα και τον υποκινητή της Αίγισθο και ενώ δεν είχε ακόμη συγκροτηθεί δικαστικό σώμα κατάλληλο για την επιβολή της τιμωρίας ώστε να απεμπλακεί του καθήκοντος αυτού ο κατηγορούμενος-στενός συγγενής του θανατωθέντος και φέρον για το λόγο αυτό την ευθύνη (κατά τις παλαιότερες αντιλήψεις περί πατρίας και γένους και του ανταποδοτικού δικαίου στο οποίο αυτές οι ομάδες πιστά υποτάσσονταν) της αποκατάστασης του ονόματός και της τιμής του νεκρού, της εκδίκησης με άλλα λόγια αίματος (βεντέτας) για λογαριασμό του.

Το πέρας της δίκης σηματοδοτείται με την αποχώρηση των δικαστών προς διάσκεψη αφότου έχουν ακούσει τις αγορεύσεις και των δύο πλευρών και τη διενέργεια μυστικής ψηφοφορίας που καθορίζει και το αποτέλεσμα της κρίσης. Σε περίπτωση ισοψηφίας, μάλιστα, ορίζεται εκ των προτέρων ότι είναι η ψήφος της Αθηνάς η οποία θα κρίνει την έκβαση καθότι έχει διπλάσια βαρύτητα λόγω της ιδιότητάς της ως προεδρεύουσας της όλης διαδικασίας³⁵. Η στάση αυτή των δικαστηρίων της αρχαίας πόλης-κράτους των Αθηνών στην πραγματικότητα αντικατοπτρίζει την δικανική αρχή του *in dubio pro reo*, ήτοι την αρχή που θέλει η αμφιβολία να ενεργεί υπέρ και όχι σε βάρος του κατηγορουμένου που καθώς φαίνεται είχε υπέρ του το τεκμήριο της αθωότητας. Και πράγματι έτσι γίνεται: Ο Ορέστης αθωώνεται με την ψήφο της θεάς Αθηνάς εξ' αιτίας της ισοψηφίας στην οποία καταλήγουν οι δικαστές του Αρείου Πάγου. Η αθώωση, ωστόσο, αυτή δε σηματοδοτεί και το πέρας της διαμάχης μεταξύ παλαιών και νέων δυνάμεων, ήτοι δικαιοσύνης και αντιλήψεων. Οι υποστηρικτικές του δικαίου της ανταπόδοσης Ερινύες είναι εξαγριωμένες καθότι θεωρούν ότι έχουν παραβλεφθεί και επιθυμούν να ανακτήσουν τη χαμένη τους αίγλη. Η κατάσταση αυτή μπορεί να παραλληλιστεί με την οργή των αριστοκρατικών κύκλων της αρχαίας Αθήνας της εποχής του Αισχύλου που διαπιστώνοντας την αφαίρεση εξουσιών τους και τη μετεξέλιξη του πολιτεύματος σε μία ουσιαστική μορφή δημοκρατίας (κάτι που ξεκίνησε με τον Εφιάλτη και επάξια συνεχίστηκε από τον διάδοχό του στη δημοκρατική παράταξη Περικλή) αναμενόμενο ήταν να αντιδράσουν επιζητώντας τη διασφάλισή της θέσης τους στη νέα τάξη πραγμάτων της πόλης.

³⁵ Αξίζει να υπομνηστεί και στο σημείο αυτό πως πράγματι κατά την αρχαιότητα σε περίπτωση ισοψηφίας των δικαστών στο δικαστήριο του Αρείου Πάγου ο κατηγορούμενος αθωώνονταν καθότι θεωρούνταν ότι είχε υπέρ του την ψήφο της θεάς Αθηνάς που σύμφωνα με το μύθο είχε λειτουργήσει υπέρ του Ορέστη στη δίκη για το φόνο της μητέρας του.

Πράγματι, λοιπόν, η θεά Αθηνά επιδιώκει και κατορθώνει να εξευμενίσει τις Ερινύες καθησυχάζοντάς τις ως προς το ρόλο και τις τιμές που τους επιφυλάσσονται στο νέο πολιτειακό σχήμα της πόλης της με την εξελιγμένη κοσμική μορφή απονομής δικαιοσύνης που το περιβάλλει. Τους ζητά να παραμείνουν ως Ευμενίδες πλέον, μετατρεπόμενες δηλαδή σε ευνοϊκά και φιλόξενα πνεύματα αρμόδια να δίνουν καρπούς και ευημερία στους δίκαιους ανθρώπους της πόλης της. Με τον ίδιο, εξάλλου, τρόπο στην Αθήνα της εποχής του Αισχύλου η εξουσία των αρεοπαγιτών δεν τους αποστερήθηκε εντελώς αλλά περιορίστηκε σε δικαστικά καθήκοντα και δη σε υποθέσεις φονικής και θρησκευτικής φύσεως ιδιάζουσας σοβαρότητας και ευθύνης ώστε να μη δύναται κανείς να ισχυριστεί ότι αποκλείστηκαν από τα κοινά ή ότι δεν έτυχαν σεβασμού των μεταρρυθμιστών της αθηναϊκής δημοκρατίας. Σε διαφορετική, εξάλλου, περίπτωση, ήτοι σε περίπτωση που η μετάβαση στη δημοκρατία της πόλης-κράτους των Αθηνών λάμβανε χώρα με απόλυτο και πλήρως εξοβελιστικό των παλαιών αρχόντων τρόπο, η αντίδραση θα ήταν καθοριστική και η οργή των αριστοκρατών τόσο μεγάλη ώστε η επιβίωση των μεταρρυθμίσεων του Εφιάλτη και του διαδόχου του Περικλή καθ' όλα επισφαλής θα καθίστατο. Η περιγραφή του νέου δικαστικού θεσμού του Αρείου Πάγου διά στόματος Αθηνάς που φαίνεται στις «Ευμενίδες» να το εγκαθιδρύει το πρώτον στην πόλη των Αθηνών, ως και η προσπάθεια της θεάς διά του εργαλείου της Πειθούς να συγκρατήσει τα τελευταία υπολείμματα της αριστοκρατικής παράδοσης στους κόλπους της πόλης, δεν υποδηλώνουν απαραιτήτως μία μετριοπαθή δημοκρατική στάση του ίδιου του Αισχύλου παρά αντικατοπτρίζουν πιστά τα πραγματικά γεγονότα του καιρού και του τόπου του.

Η διαχρονικότητα, βέβαια, του πονήματός του επιτυγχάνεται μέσω των σχέσεων που ο ίδιος δεν παραλείπει να προβάλει με άρτιο τρόπο στην τριλογία του.

Το μήνυμα που ο Αισχύλος περνάει τελικά στο αθηναϊκό (αλλά και το μετέπειτα ανά τον κόσμο) κοινό του είναι ότι η θεία και αμετάβλητη ιδέα της Δικαιοσύνης εγκαθίσταται στον ανθρώπινο περίγυρο και ωριμάζει μέσω νομικών μορφών και διαδικασιών για να ανθίσει ως αστική-πολιτική αρετή³⁶. Τα ακατέργαστα ένστικτα της τυφλής και βίαιης ανταπόδοσης εκπολιτίζονται προκειμένου να λάβουν τη θέση τους στην ανθρώπινη κοινωνία. Τα ήθη των πόλεων αναδεικνύονται ανώτερα από αυτά των ομάδων-κοινωνικών σχηματισμών που προηγήθηκαν της δημιουργίας τους, καθώς και των ιδιωτών που τους συναπαρτίζουν. Η κοινωνία στην πραγματικότητα δεν είναι παρά ένα σύστημα σχέσεων, με την *κοινωνική σχέση* να ορίζεται ως το σύνολο των τρόπων διά τους οποίους οι άνθρωποι συμπεριφέρονται στις περιπτώσεις εκείνες που αποδέκτες της συμπεριφοράς τους είναι άλλοι άνθρωποι³⁷. Οι σχέσεις φυσικά αυτές εξειδικεύονται με σημείο αναφοράς τα πρόσωπα ανάμεσα στα οποία αναπτύσσονται (λχ συζυγικές, οικογενειακές κ.ο.κ.) και τα ζητήματα που αφορούν (π.χ. άσκηση εξουσίας, διαχείριση περιουσίας, κ.λ.π.), πλην όμως είναι σε τέτοιο βαθμό αλληλένδετες μεταξύ τους στα πλαίσια του αυτού κοινωνικού σχηματισμού ώστε καταλήγουν να είναι σύμφυτες με την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας εντός των κόλπων της οποίας αναπτύσσονται. Για το λόγο αυτό η όποια ανωμαλία στην εξέλιξή τους επηρεάζει και συνιστά ζήτημα η αποκατάσταση του οποίου δε μπορεί παρά να ενδιαφέρει τον πολιτειακό σχηματισμό που συνιστά το πλαίσιο εκδήλωσης της όποιας απάδουσας συμπεριφοράς. Γιατί οι κλυδωνισμοί στην ισορροπία των σχέσεων των κοινωνιών οσοδήποτε μεμονωμένοι και αν είναι, εκδηλούμενοι σε επιμέρους κοινωνικές σχέσεις, δε μπορούν παρά να μεταδίδουν κραδασμούς σε ολόκληρο το κοινωνικό εποικοδόμημα του οποίου αποτελούν αναπόσπαστο μέρος. Η

³⁶ Όπως πολύ ωραία μας μεταφέρει στα πλαίσια των συμπερασμάτων του ο Anthony Podlecki, *The political background of Aeschylean tragedy*, έ.α., σελ. 78.

³⁷ Βλ. σχετικά για ζητήματα ορολογίας τις παραπομπές του C. W. MacLeod στο άρθρο του *Politics and the Oresteia*, έ.α., σελ. 138 επ. όπου αξιοποιούνται προσφυώς ανθρωπολογικά αποσπάσματα του εγχειριδίου του J. Beattie *Other cultures* (London 1964).

αποκατάσταση της ευρυθμίας είναι απαραίτητη για κάθε κοινωνικό σχηματισμό που σέβεται τον εαυτό του και τα μέλη που τον συναπαρτίζουν υπό την έννοια ότι δε μπορεί παρά να δεσμεύεται απέναντί τους αναφορικά με την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών τους που κρίνονται αρκετά σημαντικές ώστε να πλαισιώνονται με νομικό προστατευτικό μανδύα. Σε διαφορετική περίπτωση η εκτράχυνση-παλινδρόμηση των συμπεριφορών των μελών των ανθρωπίνων κοινωνιών σε παρωχημένες μορφές βίαιης ανταπόδοσης και αυτοδικίας δε μπορούν να αποκλειστούν καθότι η μη-αποκατάσταση της τάξης υποδαυλίζει κινδύνους από το κενό στην αποτελεσματικότητα απονομής δικαιοσύνης και αποκατάστασης της (όποιας) προσβολής που αφήνει να διαφανεί και μαζί με αυτό (το κενό ενν.) την (έστω φαινομενική) αδυναμία της υπερέχουσας δύναμης-εξουσίας ενός (του όποιου) κοινωνικού σχηματισμού να αποκαταστήσει-διασφαλίσει τα μέλη του. Αν οι θέσεις αυτές θυμίζουν διαφωτιστικές αντιλήψεις περί κοινωνικού συμβολαίου της εμβέλειας της σκέψης του Ρουσώ τότε θα πρέπει μάλλον να επικροτήσουμε την αρχαία Αθήνα για την πρόοδο που συντέλεσε σε επίπεδο φιλοσοφικό και πολιτικό, έχοντας σταθερά υπ' όψιν μας ότι η πνευματική ανάταση που γνώρισε η Ευρώπη την εποχή της Αναγέννησης με την επανάσταση του Διαφωτισμού που την ακολούθησε είχε τις ρίζες της στην αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη, ήτοι αυτούς ακριβώς τους προβληματισμούς που μεταξύ άλλων κινητοποίησαν τη γραφίδα συγγραφέων όπως ο Αισχύλος.

Οι ιδέες που συναπαρτίζουν την ως άνω τοποθέτηση αναφορικά με το συλλογικό ενδιαφέρον μιας συγκροτημένης απονομής δικαιοσύνης στις κοινωνίες των ανθρώπων έχουν στη βάση της ανάπτυξής τους τις ακόλουθες σκέψεις-προϋποθέσεις: Καταρχήν ότι το άτομο είναι αδύνατο να ολοκληρωθεί αναπτυξιακά και συναισθηματικά όντας μεμονωμένο, εκτός δηλαδή πλαισίου κοινωνικών ομάδων.

Και δεύτερον ότι όλες οι σχέσεις των ανθρώπων είναι αλληλένδετες μεταξύ τους, κατά συνέπεια ο κοινωνός είναι αδύνατο να θεωρηθεί ότι είναι αποκομμένος από τη σωρεία συναισθηματικών-ηθικών δεσμών στις οποίες με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο δε μπορεί παρά να είναι ενταγμένος στους κόλπους της κοινωνίας εντός της οποίας διαβιεί³⁸. Από μία άποψη, λοιπόν, οι κοινωνικές σχέσεις του ατόμου συνιστούν ένα μεγεθυμένο πανομοιότυπο των οικογενειακών του σχέσεων, γι' αυτό και είναι εξίσου σημαντικές γι' αυτόν – δε μπορούν παρά να συγκεντρώνουν τον ίδιο βαθμό δικαιολογημένου ενδιαφέροντος του ατόμου-κοινωνού. Η απονομή δικαιοσύνης, συνεπώς, υπό το φως των ως άνω απόψεων μετατρέπεται σε ζήτημα προσδιοριστικό της προσωπικότητας του ατόμου ως κοινωνικού όντος και ανεξαρτήτως του κατά πόσο εμπλέκεται άμεσα σε κάποια αξιόποινη πράξη. Για να αξιοποιήσουμε ένα από παράδειγμα από τον καμβά της τριλογίας του Αισχύλου αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση του Πάρη που με την με αρπαγή της ωραίας Ελένης δεν περιορίζει την προσβλητική της τιμής πράξη του στο πρόσωπο του Μενέλαου του οποίου η οικογένεια διαλύεται, αλλά απλώνει το μίasma σε ολόκληρη την πόλη του Άργους που αντικρίζει το σεβαστό και θεόδοτο για τους αρχαίους θεσμό της φιλοξενίας να καταβαραθρώνεται από ένα ξένο ο οποίος, μάλιστα, έχει απολαύσει τα ευεργετήματα της εφαρμογής του. Κατά την ίδια λογική η παράλειψη προσφοράς τιμών και θρήνων στον τάφο του νεκρού βασιλιά από τη σύζυγό του Κλυταιμνήστρα δεν προσβάλλει μόνο τη δική του μνήμη και την τιμή της εναπομείνας οικογένειάς του αλλά επεκτείνει το μίasma της σε ολόκληρη την κοινωνία των Αργείων καθώς οι νεκροί θεωρούνται και αυτοί τμήμα της κάτω από το πρίσμα των τιμών που τους προσφέρονται αλλά και του τρόπου με τον οποίο η ανάμνησή τους επηρεάζει τους

³⁸ Για την ωραία αυτή ανθρωπολογική ανάλυση βλ. εις C. W. MacLeod, *Politics and the Oresteia*, έ.α., σελ. 139 επ.

ζωντανούς³⁹. Η θανάτωση, τέλος, της μητέρας Κλυταιμνήστρας από το χέρι του γιου της Ορέστη επ' ουδενί – αν και δικαιολογημένη στη βάση των κινήτρων της – μπορεί να αφήσει αδιάφορο το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής των πρωταγωνιστών της Ορέστειας καθότι δεν παύει να συνιστά πράξη μητροκτονίας γι' αυτό και εγείρουσα επικριτικά αισθήματα μομφής σε βάρος του δράστη.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η αποδοχή του δικαστηρίου του Αρείου Πάγου από τις Ευμενίδες δε μπορεί παρά να σηματοδοτεί την οριστική μετάβαση από την προπολιτισμένη έννοια της δικαιοσύνης της βεντέτας στη νομική και εκπολιτισμένη σημασία του όρου. Αυτή είναι η σπουδαιότητα της εγκατάστασης του προκείμενου δικαστηρίου φόνων από τη θεά για να παραμείνει εγείρον το σεβασμό και το φόβο στις γενιές που θα έρθουν: Πρόκειται για την παρακαταθήκη του μεγαλείου της αρχαίας δημοκρατικής Αθήνας στην παγκόσμια εξελικτική πορεία των κοινωνικών σχηματισμών. Το βήμα εκείνο προόδου και ο θεσμός τον οποίο ακολούθησαν οι μετέπειτα γενιές ανθρώπων και που πρέπει να στέκει ψηλότερα από κάθε έννοια κέρδους και συμφέροντος ούτως ώστε να επιτελεί με αποτελεσματικότητα τον θεάρεστο προορισμό του της προστασίας των κοινωνιών. Σε αυτό το νέο, λοιπόν, εξελικτικό στάδιο ο κίνδυνος που αφήνεται να διαφανεί από τα λόγια της ίδιας της εγκαθιδρύτριας των καινών θεσμικών οργάνων είναι η διαφθορά των παραγόντων

³⁹ Οι ομοιότητες στο σημείο αυτό με την κοινωνία του Άργους που περιγράφει ο Σαρτρ στις «Μύγες» του είναι πλέον οι εμφανής. Στο κατά πολύ μεταγενέστερο έργο του ο Γάλλος συγγραφέας δεν αφήνει απλά να εννοηθεί ότι οι θανόντες επηρεάζουν έμμεσα την ψυχολογία και τη συμπεριφορά των ζωντανών αλλά τους αποδίδει και έναν ιδιαίτερα συμμετοχικό στην εξέλιξη της θεατρικής πλοκής του έργου του ρόλο. Κάνει συγκεκριμένα δεκτό ότι μία φορά το χρόνο οι νεκροί εμφανίζονται στην πόλη και ζουν ανάμεσα στους συγγενείς τους κρίνοντάς τους για τη συμπεριφορά τους όσο βρίσκονταν στη ζωή αλλά και τις τιμές που τους προσέφεραν κατόπιν του θανάτου τους. Πρόκειται, φυσικά, στην περίπτωση αυτή για ένα έξυπνο τέχνασμα που χρησιμοποιεί ο διεφθαρμένος βασιλιάς της πόλης προς έλεγχο και υποταγή των κατοίκων στη βούλησή του το οποίο, ωστόσο, είναι αρκετά παραστατικό ώστε να συνιστά εύγλωττο παράδειγμα συλλογικότητας συνεπειών από τις πράξεις του ενός και επιρροής της μνήμης των νεκρών στο ζωντανό κοινωνικό οργανισμό. Για το λόγο αυτό, δηλαδή του παραλληλισμού των μηνυμάτων και της αντιστοιχισής τους διασύνδεσης προσωπικής-συλλογικής ευθύνης, κρίνεται άρτιο εγχείρημα η αντιστοίχιση του θεατρικού του Σαρτρ με την τριλογία της Ορέστειας του Αισχύλου και δη όχι μόνο γιατί συμπίπτουν από πλευράς θεματικής αλλά και εξ' αιτίας της διαχρονικότητας των αξιών που αμφότεροι οι συγγραφείς επιθυμούν να μεταδώσουν στο κοινό τους.

απονομής του δικαίου και στελέχωσης των συλλογικών οργανισμών σωστής διακυβέρνησης. Ενώ δηλαδή η πρόοδος έχει συντελεστεί η διατήρησή της δεν εξασφαλίζεται παρά μόνο με τη σωστή διαχείριση της εξουσίας και την αδιάφθορη λειτουργία των νέων θεσμών που τη στηρίζουν. Αυτός είναι και ο λόγος που υπογραμμίζεται στους στίχους 704-706 των Ευμενίδων πως το βουλευτήριο (του Αρείου Πάγου ενν.) πρέπει να είναι υπεράνω κέρδους, σεβάσμιο και αυστηρό, άγρυπνος φρουρός της χώρας και στον ύπνο της ακόμη (: «*κερδῶν ἄθικτον βουλευτήριον, αἰδοῖον, ὀξύθυμον, εὐδόντων ὑπερ ἔγρηγορός φροῦρημα γῆς καθίσταμαι*»).

VII. Οι πολιτικές απόψεις του Αισχύλου

Ζήτημα το οποίο έχει προφανώς απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό τους θεωρητικούς μελετητές της Ορέστειας του Αισχύλου είναι το αφορόν την πολιτική τοποθέτηση του ίδιου του τραγικού θεατρικού ποιητή. Εκείνο το οποίο δε φαίνεται να μπορεί να αμφισβητήσει κανείς είναι πως ο Αισχύλος ενέκρινε τη συμμαχία των Αθηναίων μετά τους Αργείους που επετεύχθη το 461 π.Χ., μόλις δηλαδή τρία χρόνια πριν τη συγγραφή του υπό εξέταση έργου. Πλην, όμως, όπως ειπώθηκε ήδη στα προηγούμενα, η συμμαχία αυτή δεν ήταν παρά το εξωτερικό σκέλος της χειραφέτησης της πόλης-κράτους των Αθηναίων που εκείνη την εποχή γνώρισε σημαντικές εξελίξεις και στον εσωτερικό τρόπο διακυβέρνησής της, αυτόν καθαυτό το χαρακτήρα του πολιτεύματός της. Καίριας σημασίας υπήρξε η περικοπή των εξουσιών των αριστοκρατικής προελεύσεως και χαρακτήρα θεσμών της πόλης με κυριότερη όλων και σημαντικότερη έκφραση αυτής τον περιορισμό του σώματος του Αρείου Πάγου στον οποίο καταλείφθηκαν εν τέλει μόνον δικαστικές αρμοδιότητες. Η στάση του Αισχύλου απέναντι στις εσωτερικές αυτές ζυμώσεις υποστηρίζεται από πολλούς ότι υπήρξε αρνητική καθότι η πλέον κυριαρχούσα θεωρία τον τοποθετεί στο συντηρητικό «στρατόπεδο» της εποχής του από πλευράς πολιτικών απόψεων. Πλην, όμως, σωστή «ανάγνωση» του έργου του και χρονική οριοθέτησή του – καθότι μεταγενέστερο των τροποποιήσεων του Εφιάλτη – άγει αφεύκτως στο συμπέρασμα ότι εκλείπει εξ' αυτού παντελώς οιαδήποτε αρνητική κριτική για τις ρηξικέλευθες τροποποιήσεις που είχαν λάβει χώρα μέχρι τη εποχή της συγγραφής και παρουσίας του στο Αθηναϊκό κοινό. Το αντίθετο, μάλιστα, συμβαίνει: Ο τραγικός ποιητής επαινεί τον Άρειο Πάγο ως ποινικό καθαρά δικαστήριο, καθότι διά στόματος Αθηνάς (που εν προκειμένω φαίνεται να εκφράζει τη στάση του ποιητή απέναντι στα

θιγόμενα ζητήματα) αξιώνει την παραμονή του ως θεσμού που διασφαλίζει τη σταθερότητα και την ισορροπία στην πόλη και για τις επόμενες γενεές. Αποφεύγει, δηλαδή, να θίξει οιαδήποτε περαιτέρω εξουσία που κατά το παρελθόν μετά βεβαιότητας είχε το βουλευτήριο των αρεοπαγιτών, ενώ παράλληλα επαινεί αυτήν ακριβώς την τροποποίηση την οποία είχε ήδη επιφέρει ο Εφιάλτης. Με τη στάση του αυτή βοηθά άνευ ετέρου στην εμπέδωση των αλλαγών, τη στιγμή που και μόνον το γεγονός ότι συντάσσεται διά του περιεχομένου του έργου του με τη συμμαχία Αθηνών-Άργους -η οποία σημειωτέον συνιστούσε τον ακρογωνιαίο λίθο της εξωτερικής πολιτικής της δημοκρατικής παράταξης- εξαρκεί για να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ήταν υπέρμαχος της πολιτικής της δημοκρατικής παράταξης της εποχής του⁴⁰.

Σύμφωνα με την ανάλυση που κάνει ο Livingstone⁴¹ οι αισχύλειες πολιτικές απόψεις διαφαίνονται με σαφήνεια στο σημείο εκείνο του τρίτου μέρους της τριλογίας όπου απαντάμε τη θεά Αθηνά να συμβουλεύει τους πολίτες της να στραφούν προς μια μετριοπαθή μορφή δημοκρατίας αποφεύγοντας επιμελώς τόσο την αναρχία όσο και την τυραννίδα (: οράτε συναφώς στίχους 696-698 όπου η διατύπωση «τό μήτ' ἄναρχον μήτε δεσποτούμενον ἄστοις περιστέλλουσι βουλευώ σέβειν, και μη το δεινόν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν»). Με την λογική του προκειμένου αναλυτή, λοιπόν, ο Αισχύλος δε μπορεί παρά να κατηγοριοποιηθεί ως οπαδός μιας μετριοπαθούς δημοκρατικής πολιτικής μη φτάνοντας να εγκρίνει το μέγεθος των ριζοσπαστικών αλλαγών που επέφεραν Εφιάλτης και Περικλής.

⁴⁰ Απόψη υπέρ της οποίας συνηγορεί και ο ίδιος ο Anthony Podlecki εις το έργο του *The political background of Aeschylean tragedy*, έ.α., σελ. 94 επ, συμφωνώντας ως προς αυτό με το Dover (αλλά διαφοροποιούμενος ως προς το Dodds που διαχωρίζει την τοποθέτηση του Αισχύλου ως προς την εξωτερική πολιτική της οποίας τον θεωρεί υπέρμαχο και τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις της εποχής του που θεωρεί ότι ο τραγικός στην πραγματικότητα δεν αποδεχόταν).

⁴¹ Βλ. σχετικά την άποψη αυτή όπως μας μεταφέρεται εις *The political background of Aeschylean tragedy* υπό Anthony Podlecki, σελ. 86.

Έχει ωστόσο εκφραστεί πλέον πρόσφατα από τον Felix Jacoby η άποψη που θέλει και τον Αισχύλο υποστηρικτή των ακραίων δημοκρατικών αλλαγών της εποχής του και της γενικότερης πολιτικής παράταξης που τις επέφερε. Ο προεξέχων ρόλος που επιφυλάσσεται στο φονικό πλέον δικαστήριο του Αρείου Πάγου, η λαμπρότητα με την οποία περιβάλλεται ο ρόλος και η σκοπιμότητά του, καθώς και η επιταγή της Παλλάδας να παραμείνει ο θεσμός ως ακρογωνιαίος λίθος μιας νέας έννοιας πολιτειακής ευταξίας εξαρκούν κατά το μελετητή αυτό για να εξαχθεί το συμπέρασμα πως ο τραγικός αυτός δε θα μπορούσε παρά να υποστηρίζει σε όλο τους το εύρος τους περιορισμούς που υπέστη η βουλή των αρεοπαγιτών υπό το μεταρρυθμιστικό άρμα της πολιτικής του Εφιάλτη⁴². Όπως παρατήρησε και ο K. J. Dover το 1957⁴³ η προτίμηση που εκφράζει ο τραγικός προς το μέσον, ως αυτό ερμηνεύεται υπό την έννοια της αποφυγής των άκρων της αναρχίας και του δεσποτισμού διά στόματος της θεάς όπως προειπώθηκε, δεν καταδεικνύει απαραίτητως τη μετριοπάθεια στη δημοκρατική του τοποθέτηση αλλά περισσότερο μία σκεπτικιστική αντίθεση προς τη βίαιη αντιμετώπιση των πολιτικών ζητημάτων εν γένει. Η προειδοποίηση της Αθηνάς στο κοινό να μην αναταράσσουν τους νόμους (οράτε συναφώς στίχους 693-695 Ευμενίδων «...α'υτῶν πολιτῶν μή 'πικαιούντων νόμους κακαῖς 'επιρροαῖσι 'βορβόρω δ' 'ύδωρ λαμπρόν μιαίνων ο 'υποθ' ε'υρήσεις ποτόν.») η οποία τόσο συχνά έχει εκληφθεί ως μία παράλληλη προειδοποίηση προς τους ριζοσπάστες της δημοκρατίας της εποχής του μεγάλου μας τραγικού να μην προχωρήσουν σε περαιτέρω τροποποιήσεις της νομοθεσίας μπορεί κάλλιστα (σύμφωνα με το Dover πάντοτε) να συνιστούσε σύσταση των ίδιων των εκφραστών της πολιτικής παράταξης

⁴² Θέση η οποία με βρίσκει σύμφωνη ως επαρκώς τεκμηριωμένη. Πράγματι κατά την ανάγνωση των τριών επιμέρους τραγικών έργων της Ορέστειας του Αισχύλου δεν καταλείπεται σε καμία περίπτωση η εντύπωση στον αναγνώστη πως ο ποιητής αντιτίθετο και προς ένα έστω τμήμα των αλλαγών που επέφεραν στο αθηναϊκό πολιτικό σκηνικό της εποχής οι ριζοσπάστες της δημοκρατικής παράταξης της αρχαίας πόλης-κράτους των Αθηνών.

⁴³ Στη διατριβή του *The political aspect of Aeschylus' Eumenides* που δημοσιεύθηκε στο 77^ο τεύχος του περιοδικού *The Journal of Hellenic Studies* στις σελίδες 230-237.

του Εφιάλτη προκειμένου να αποφευχθεί μια επίφοβη για τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν τις μεταρρυθμίσεις των δημοκρατικών παλινδρόμηση σε συντηρητικότερα σχήματα.

Συμφώνως προς τον Dodds⁴⁴ αυτό που πράγματι ο Αισχύλος είχε κατά νου ήταν τον κίνδυνο ενός εμφυλίου πολέμου στην πόλη του, γι' αυτό και επέλεξε τη θεά Αθηνά να απευθύνει στις Ερινύες (κατά τον εξευμενισμό τους στο τρίτο μέρος της Ορέστειας, στ. 861-863: «μήτ', 'εξελοῦσ' 'ως καρδίαν 'αλεκτόρων, 'εν τοῖς 'εμοῖς 'αστοῖσιν 'ιδρύσης 'Ἄρη 'εμφύλιόν τε και προς 'αλλήλους θρασύν») έκκληση να μην ενσπείρουν εμφύλιες έριδες στο λαό της παρά να αφήσουν τον πόλεμο να παραμείνει εξωτερικός (εκτός της πόλεως-κράτους της Αθήνας ενν.). Και κάτι τέτοιο ήταν πράγματι λογικό να το φοβάται ο ποιητής καθότι οι ριζικές αλλαγές που επήλθαν την εποχή του διά της καταλυτικής δράσεως του Εφιάλτη δε θα μπορούσαν να μην εγείρουν αντιδράσεις από τα πρόσωπα εκείνα των οποίων συμφέροντα θίγονταν (και ήταν βέβαιο πως τέτοια πρόσωπα υπήρχαν πλείστα ανάμεσα στους αριστοκρατικούς κύκλους της εποχής του). Σε κάθε περίπτωση ο Dodds τοποθετεί τον τραγικό ποιητή να ενδιαφέρεται για μία βαθύτερη κατανόηση του ρόλου των νόμων που ξεπερνά τα πολιτικά πλαίσια και διαμάχες της εποχής του και εκτείνεται σε πανανθρώπινα ηθικά αξιώματα και νουθεσίες που καθιστούν λόγω της φύσεώς τους το έργο του διαχρονικό. Δεν περιορίζεται δηλαδή στη στενή πραγματικότητα στην οποία οι συνθήκες της πόλεως-κράτους της Αθήνας των χρόνων του παραπέμπουν αλλά απευθύνει τις συμβουλές του – τις οποίες εκφράζει διά στόματος της θεάς προστάτιδας της Αττικής – σε ένα γενικευμένο ακροατήριο περνώντας μηνύματα τα

⁴⁴ Οράτε συναφώς τη διατριβή του E. R. Dodds υπό τον τίτλο *Morals and politics in the Oresteia* δημοσιευθείσα το έτος 1960 εις *Proc. of the Cambridge Philological Society* (186), όπως για την παραπομπή αυτή μας πληροφορεί ο Anthony Podlecki, έ.α., σελ. 90 σε συνδυασμό με σημειώσεις σελ. 171-172.

οποία καθίστανται αξιοποιήσιμα και «εύπεπτα» θα μπορούσε να πει κανείς από τις γενιές που ήθελε ακολουθήσουν.

Μία ενδιαφέρουσα ερμηνεία για τα πρωτεία του αρσενικού γονέα επί του τέκνου εν σχέσει με τη μητέρα παρέχει ο S. J. Lurje⁴⁵ κατά τον οποίο η τοποθέτηση αυτή του Αισχύλου (που μεταφέρει σύμφωνα με τους μελετητές σταθερά τις απόψεις του διά στόματος της προστάτιδας της πόλεώς του θεάς Αθηνάς ο εξέχων ρόλος που αποδίδει στην οποία διαφαίνεται και εκ του ότι τοποθετείται στην προεδρία του αρεοπαγιτικού δικαστηρίου του έργου του) στη δίκη του Ορέστη καταδεικνύει σαφέστατες πολιτικές τοποθετήσεις του δραματουργού. Το 458 π.Χ., έτος συγγραφής της υπό εξέταση τραγωδίας, ο προκείμενος μελετητής θεωρεί ότι απασχολούσε ήδη την αρχαία Αθήνα και δη κομβικά το ζήτημα του κριτηρίου της απόκτησης της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη και του κατά πόσο αυτό εξαρτιόταν από την πατρική γραμμή αποκλειστικά ή έπρεπε να λαμβάνεται υπ' όψιν και η καταγωγή της μητέρας. Με δεδομένο ότι λάβαινε χώρα έντονη διαμάχη αναφορικά με την ψήφιση νομοσχεδίου σύμφωνα με το οποία τα τέκνα των οποίων οι μητέρες δεν ήσαν πολίτες των Αθηνών δε θα απολάμβαναν πολιτικά δικαιώματα (που ο Lurje τοποθετεί σε εκείνο ακριβώς το χρονικό σημείο παρουσίας της Ορέστειας από τον Αισχύλο) ο μεγάλος τραγικός επιθυμεί να πάρει θέση μέσα από το έργο του διατρανώνοντας τη μικρή σημασία που διαδραματίζει η καταγωγή από τη μητέρα για το παιδί.

Τέλος, ο ίδιος ο Podlecki⁴⁶ καταλήγει στην υπόθεση ότι η επιμονή του Αισχύλου ότι το σώμα του Αρείου Πάγου πρέπει να τυγχάνει σεβασμού καθότι θεματοφύλακας της δημοκρατίας και προστάτης των πολιτών μπορεί να έχει μία άλλη εξήγηση: Χωρίς να αποκλείει τον ρηξικέλευθο χαρακτήρα της επίθεσης που η βουλή

⁴⁵ Στη ρωσική διδακτορική διατριβή του (δημοσιευθείσα στο Λένινγκραντ το 1943) στην οποία στη γερμανική γλώσσα αποδόθηκε ο τίτλος *Die politische Tendenz der Tragödie 'Die Eumeniden'*, όπως μας πληροφορεί ο Anthony Podlecki πάντοτε, έ.α., σελ. 93 σε συνδυασμό με σημειώσεις στην 173.

⁴⁶ Έ.α., σελ. 96 επ.

του Αρείου Πάγου δέχθηκε από το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Εφιάλτη εντούτοις θεωρεί πιθανό η όλη περιοριστική των εξουσιών του προσπάθεια να μη σταμάτησε το 462 π.Χ. αλλά να συνεχίστηκε και κατόπιν του θανάτου του Εφιάλτη. Οι τέτοιου είδους πιθανολογούμενες απόπειρες δε θα μπορούσαν παρά να συναντήσουν την πάγια αντίδραση από την πλευρά των αριστοκρατικών κύκλων που είχαν ήδη αντικρύσει σημαντικές εξουσίες τους να περικόπτονται και επ' ουδενί θα ανέχονταν να χάσουν το πλήρες εύρος της αίγλης τους. Μία τέτοια προοπτική θα μπορούσε σαφέστατα να δυναμιτίζει την εποχή του Αισχύλου καταστάσεις εμφυλίων συρράξεων και εν δυνάμει νέες πολιτικές αναταραχές τις οποίες εμφανέστατα ο τραγικός απεύχονταν γι' αυτό και προέβαλε σταθερά το αίτημα να παραμείνουν ανέπαφες οι δικαστικές αρμοδιότητες του σώματος του Αρείου Πάγου, μιας και με τον τρόπο αυτόν δε θα μπορούσε παρά να διασφαλιστεί μια πολυπόθητη σταθερότητα στην κλυδωνιζόμενη από αλληλοδιαδεχόμενες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις πόλη-κράτος των Αθηνών του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο Podlecki, μάλιστα, δε διστάζει να συγκεκριμενοποιήσει την πιθανολογούμενη αιχμή του δόρατος αναφορικά με τις εναπομείνουσες εξουσίες των αρεοπαγιτών την εποχή του Αισχύλου: Επρόκειτο για το θεσμό της *νομοφυλακίας* που όντως δέχθηκε επίθεση κατόπιν των μεταρρυθμίσεων του Εφιάλτη και εν τέλει αφαιρέθηκε από τη σφαίρα αρμοδιοτήτων του Αρείου Πάγου ανατιθέμενος σε σώμα νομοφυλάκων⁴⁷, χωρίς ωστόσο να είναι εξακριβωμένη η ακριβής χρονολογία εντός της οποίας κάτι τέτοιο έλαβε χώρα. Ο προκείμενος μελετητής θεωρεί ότι ο πολιτικός άνδρας πίσω από τη νέα επίθεση στα δικαιώματα των αρεοπαγιτών δε θα μπορούσε παρά να είναι (δεδομένης της δολοφονίας του Εφιάλτη) ο Περικλής που εν τέλει κατόρθωσε να εισάγει το νέο ανεξάρτητο σώμα ελέγχου της εφαρμογής των νόμων (: δραστηριότητα στην οποία συνίστατο η

⁴⁷ Οι *επτά (7) νομοφύλακες* ήταν οι άρχοντες εκείνοι που επί Περικλή ήταν επιφορτισμένοι με την εκτέλεση των αποφάσεων της βουλής (: φορείς της εκτελεστικής εξουσίας της αρχαίας Αθήνας) και την επίβλεψη των συνεδριάσεων της εκκλησίας του δήμου (κάτι σαν αστυνόμευση της εποχής).

νομοφυλακία και που ακολούθως ανετέθη, ως προελέχθη, σε ξεχωριστό σώμα – αυτό των νομοφυλάκων).

Τελικό συμπέρασμα του Podlecki⁴⁸ ορθώνεται το ότι ο Αισχύλος δεν ήταν απαραίτητως μετριοπαθής δημοκρατικός πλην, όμως, εκ του κειμένου της Ορέστειας αφήνεται να διαφανεί η αντίθεσή του στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του αρχηγού της δημοκρατικής παράταξης της εποχής του Περικλή. Ως ένδειξη προς την κατεύθυνση αυτή λειτουργεί καταρχήν το ήδη προμνησθέν, ότι δηλαδή αντιτίθετο στο νομοσχέδιο που έθετε ως προϋπόθεση κτήσεως της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη την καταγωγή αμφοτέρων των γονέων (ήτοι μητέρας και πατέρα) από την πόλη των Αθηνών⁴⁹, αλλά και πέραν αυτού η στάση που τηρεί στο έργο του έναντι του καινοφανούς θεσμού του δικαστικού μισθού που προβλεπόταν ως κίνητρο για τη συμμετοχή των πολιτών στις δικαστικές αρχές – έργο που απαιτούσε να αφιερώνουν πολύ χρόνο από την καθημερινότητά τους και συχνά να εγκαταλείπουν τις εργασίες τους, για το λόγο δε αυτό χρειάζονταν κάποιο κίνητρο προκειμένου να το επωμισθούν. Η παρατήρηση που ο ποιητής τοποθετεί στο στόμα της θεάς Αθηνάς (στους στίχους 704-706 των Ευμενίδων όπου συναντάμε την απευθυνόμενη στους πολίτες νουθεσία: *«κερδῶν ἄθικτον τοῦτο βουλευτήριον, ἀἰδοῖον, ὀξύθυμον, εὐδόντων ὑπερ ἔργηγορός φρούρημα γῆς καθίσταμαι.»*) ότι το νέο δικαστήριο του Αρείου Πάγου δεν πρέπει να το αγγίζει το κέρδος λειτουργεί κατά τον Podlecki ως επιχείρημα υπέρ της διατήρησης της αρμοδιότητας του αριστοκρατικού δικαστικού σώματος των αρεοπαγιτών επί σοβαρών υποθέσεων (ως αυτές των φόνων εκ προμελέτης και των εμπρησμών λχ.) και την αποφυγή της αντικατάστασής του με λαϊκά δικαστήρια που η πληρωμή των μελών τους έθιγε την ακεραιότητα των

⁴⁸ Ε.α., σελ. 98 επ.

⁴⁹ Όπως μας διασώζεται από ιστορικές πηγές ο νόμος τελικά ψηφίστηκε το 451 π.Χ. (: επτά χρόνια μετά την παρουσίαση της Ορέστειας).

δικαστών – τουλάχιστον κατά την ερμηνεία του προκείμενου μελετητή ως προς την τοποθέτηση του Αισχύλου μέσω του έργου του.

Εκείνο που μένει αναπάντητο να εγείρει πλείστες αμφιβολίες για τη θεωρία της αντιθέσεως του αρχαίου τραγικού προς το μεγάλο πολιτικό άνδρα της εποχής του (τον Περικλή ενν.) είναι το παράλογο να στρέφεται ο ποιητής εναντίον του ίδιου του χορηγού της τραγωδίας του Πέρσες μόλις προ δεκαπέντε ετών (: οι Πέρσες διδάχθηκαν την άνοιξη του 472 π.Χ. στο κοινό της Αθήνας και απέσπασαν το πρώτο βραβείο). Χωρίς να είναι σε θέση να γνωρίζει την αλήθεια ο Podlecki εικάζει ότι ο Αισχύλος παρέμενε στην πραγματικότητα πιστός θαυμαστής και υποστηρικτής του Θεμιστοκλή, παλαιού αρχηγού της αθηναϊκής δημοκρατικής παράταξης και στρατηγού των ελληνικών δυνάμεων στους περσικούς πολέμους με καθοριστικότερη όλων την οργάνωση από μέρους του του στόλου των Ελλήνων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ. η οποία και κατέληξε στην καθοριστική για τη μετέπειτα έκβαση του πολέμου νίκη της ελληνικής πλευράς. Και ναι μεν ο Περικλής υπήρξε αναμφισβήτητα μεταγενέστερος διάδοχός του στην ηγεσία της δημοκρατικής πλευράς, ωστόσο η πολιτική του ήταν σαφέστατα πιο ριζοσπαστική από εκείνη του προκατόχου του Θεμιστοκλή, γι' αυτό και πιο δύσκολα αποδεκτή στην παλαιότερη γενιά των οπαδών του τελευταίου αυτού στην οποία ανήκε και ο Αισχύλος που δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι είχε πολεμήσει υπό τη στρατηγεία του και γι' αυτό είχε έναν επιπλέον λόγο να τον θαυμάζει.

VIII. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων - Συμπεράσματα

Το νόημα που αποδίδεται μέσω της τριλογίας είναι ότι στόχος της προόδου των οργανωμένων και δημοκρατικά λειτουργουσών κοινωνιών δε μπορεί παρά να είναι η κατά το δυνατόν μεγαλύτερη απομείωση της βίας, ο περιορισμός της μόνον στα πλαίσια της απόδοσης δικαιοσύνης που δεν πρέπει ωστόσο να λειτουργεί αυθαίρετα αλλά να υπακούει σε συγκεκριμένους κανόνες και να αποδίδεται από εκλεκτούς πολίτες που θα σέβονται και θα τιμούν με όρκο το καθήκον τους. Η εφαρμογή των νόμων και η τιμωρία κρίνεται απαραίτητο να έχουν μία εκφοβιστική λειτουργία προκειμένου να αποτρέπονται οι πολίτες από την τέλεση αξιόποινων πράξεων. Δεν είναι όμως η αυτοδικία και η βίαιη ανταπόδοση η λύση στην αταξία και το χάος που μόνο μία πρόωγης ανάπτυξης κοινωνία μπορεί να αποδεχθεί. Οι άνθρωποι, ως έλλογα όντα, γίνεται δεκτό ότι δε μπορούν παρά να ευθύνονται για τις πράξεις τους, με αποτέλεσμα να μη μπορούν να τις αποδώσουν στο τυχηρό ή και σε ανώτερες θείες δυνάμεις που αναμφισβήτητα έχουν να διαδραματίσουν ένα σημαντικό ρόλο στην πορεία του βίου όλων των ανθρώπων. Πρόκειται για την Ειμαρμένη, τη Μοίρα, τα εξωτερικά τυχηρά περιστατικά ή όπως αλλιώς ήθελε τα ονομάσει κανείς που συμβάλλουν καίρια στη διαμόρφωση της πραγματικότητας και στα διλήμματα τα οποία προβάλλουν στην πορεία της ζωής μας. Οι επιλογές, ωστόσο, δεν παύουν να είναι των ανθρώπων που τις αναλαμβάνουν και που για το λόγο αυτό κρίνονται όταν παραβαίνουν τους νόμους.

Υφίστανται, βέβαια, πάντοτε λόγοι που μπορούν να εξηγήσουν και να συγχωρήσουν -εφόσον είναι αρκετά σοβαροί- μία αξιόποινη πράξη: Η άμυνα, η συγγνωστή άγνοια του αδίκου, η πραγματική πλάνη (δηλαδή η πλάνη για τα

πραγματικά περιστατικά που στοιχειοθετούν ένα έγκλημα), η κατάσταση ανάγκης κατά την οποία διενεργείται μεν μία προσβολή πλην όμως προκειμένου να προστατευθεί ένα άλλο υπέρτερο ή και ίσης αξίας αγαθό συνιστούν λόγους άρσης του αδίκου ή και του καταλογισμού με αποτέλεσμα ο δράστης να μην τιμωρείται. Ένας τέτοιος λόγος φαίνεται να χαρίζει και στην προκειμένη περίπτωση την αθώωση του Ορέστη η οποία, ωστόσο, καταδεικνύει την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας συγκροτημένης και ρυθμισμένης διαδικασίας απονομής δικαιοσύνης, κοινά αποδεκτής, στις πολιτισμένες ανθρώπινες κοινωνίες. Η μετατροπή των Ερινύων σε Ευμενίδες, δηλαδή σε ευνοϊκά και προστατευτικά πνεύματα, καταδεικνύουν αυτό ακριβώς: Δηλαδή ότι σε περίπτωση που η άλλογη βία της ανταπόδοσης (που αναπαριστούν οι Ερινύες) γίνει ελεγχόμενη δύναμη στους κόλπους της επιβολής του δικαίου (ήτοι Ευμενίδες) τότε τα μέγιστα καλά επιφυλάσσονται για τις πολιτείες που κατορθώνουν αυτή την αυτοσυγκράτηση και προστασία από την αυθαίρετη επιβολή του δικαίου. Κάτι τέτοιο, φυσικά, δε μπορεί παρά να επιτευχθεί από μία δημοκρατικά λειτουργούσα πόλη όπως ήταν κατά τους αρχαίους χρόνους η Αθήνα, επ' ουδενί σε καθεστώς ολιγαρχικής συγκρότησης ή έτι χειρόν τυρρανίδας ή βασιλείας. Με τον τρόπο αυτό η Αθηναϊκή δημοκρατία αναδεικνύεται στο υπέρτερο δυνατό πολιτειακό καθεστώς - πρότυπο για τις οργανωτικές πολιτειακές δομές στους αιώνες που το ακολούθησαν και ανθιστάμενο στις πιέσεις των παλαιών κοινωνικών δομών που αξίωναν τη συντήρηση ενός ανταποδοτικού δικαίου πρώιμων οργανωτικών κοινωνικών δομών. Σε κάθε περίπτωση είμαστε στην ευχάριστη θέση να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η υπόθεση εργασίας προς χάριν της οποίας εκκινήσαμε την παρούσα ανάπτυξη έχει πέραν πάσης αμφιβολίας επαληθευτεί: Η πόλη των Αθηνών της εποχής του Αισχύλου έχει συντελέσει τα απαραίτητα βήματα προόδου για τη συνειδητοποίηση της ανάγκης συλλογικής οργάνωσης στην απονομή

του δικαίου και δη από σώματα δικαστών που απολαμβάνουν ανεξαρτησία και έχουν ρόλο διακριτό τόσο από τους άμεσα εμπλεκόμενους σε μία άδικη πράξη όσο και από τις τάξεις των αρχόντων και των εν γένει εκτελεστών των νόμων.

Βιβλιογραφία- Αρθρογραφία:

- * David Cohen, *The Theodicy of Aeschylus: Justice and Tyranny in the "Oresteia"* εις Green & Rome, Second Series, Vol. 33, No 2, Οκτώβριος 1986, σελ. 129-141.
- * Robert F. Goheen, *Aspects of Dramatic Symbolism: Three Studies in the Oresteia*, εις περιοδικό The American Journal of Philology, τόμος 76, νούμερο 2 (1955), σελ. 113-137.
- * Josh Heath, *Disentangling the beast: Humans and Other Animals in Aeschylus' Oresteia*, δημοσιευθέν στο περιοδικό The Journal of Hellenic Studies, Τόμος 119 (1999), σελ. 17-47.
- * C. W. MacLeod εις το άρθρο του *Politics and the Oresteia*, δημοσιευθέν το έτος 1982 στο περιοδικό The Journal of Hellenic Studies, τόμος 102^{ος}, σελ. 124 επ. (144), εκδοθέντος από The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
- * Podlecki Anthony, *The Political Background of Aeschylean Tragedy*, δεύτερη έκδοση έτους 1999 υπό Bristol Classical Press.
- * Gertrude Smith, *The Jurisdiction of the Areopagus*,, όπως αυτό δημοσιεύθηκε στο τεύχος Ιανουαρίου 1927 του περιοδικού Classical Philology (τόμος 22^{ος}), σελ. 61-79, εκδοθέν υπό τον περιοδικό τύπο του Πανεπιστημίου του Σικάγο (University Chicago Press).
- * George Thomson, *Αισχύλος και Αθήναι, μελέτη γύρω από τις κοινωνικές πηγές του δράματος* (σε μετάφραση Γιάννη Βιστάκη, Φώτη Αποστολόπουλου), εκδόσεις Ορίζοντες, Αθήνα 1954.
- * Αισχύλος, *Αγαμέμνων*, μετάφραση Τάσου Ρούσου, εκδόσεις Κάκτος, 1992.
- * Αισχύλος, *Χοηφόροι*, μετάφραση Τάσου Ρούσου, εκδόσεις Κάκτος, 1992.
- * Αισχύλος, *Ευμενίδες*, μετάφραση Τάσου Ρούσου, εκδόσεις Κάκτος, 1992.
- * Κανίνιας Σπύρος, *Ο αρχαίος Άρειος Πάγος ως Ποινικό Δικαστήριο*, περιοδικό Ποινικά Χρονικά 1995, σελ 529 επ.
- * Γιουτζήν Ο'Νηλ, *Το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα*, σε μετάφραση Ερρίκου Μπελιέ, εκδόσεις Κέδρος 2007.
- * Πετροπούλος Γεώργιος, *Πνεύμα και εξέλιξις του αρχαίου ελληνικού δικαίου*, Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου 1935, σελ. 62 επ.
- * Ζακλίν Ντε Ρομιγύ, *Η αφήγηση της Ορέστειας στον Αισχύλο*, μετάφραση Ανθή Ξενάκη, εκδόσεις Ωκεανίδα, 2008.

* Ζακλίν Ντε Ρομιγύ, *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μετάφραση Μίνας Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, εκδόσεις Ινστιτούτου του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1997.

* Ζαν Πωλ Σαρτρ, *Οι μύγες*, μετάφραση Γιώργος Πρωτόπαππας, εκδόσεις Δωδώνη.